Кога е живял «старецът» Мараба Мцурински или Мар Аба Катина и появата на българите на Вънд в Армения

автор: Ж. Войников

Кой е Мараба Мцурински (Մարաբ Մծուրնացի) и Мар Аба Катина (Մար Աբաս Կատինա) ?

Един много важен и смятам, основен въпрос, който трябва да бъде изяснен, във връзка с арменските извори за българската история, е кога е живял главния източник на Мовсес Хоренаци – «стареца Мар Аба Катина», който съобщава основната информация за преселението на българите на Вънд в Армения по времето на митичния цар Вахаршак.

Той се споменава и от Себеос (VII в.), като Мараба Мцурински, което показва, че е живял или произлиза от гр. Мцурин. Себеос (История на Армения) съобщава, че е чел лично книгата на Мараба Мцурински: “аз погледнах в книгата на Мараба, Мцуринския философ, за този надпис, който той намерил в град Мцбин (Низибин) в двореца на цар Санатрук срещу портите на царския палат, изсечен върху камък, покрит с отломки от царския дом. Когато колоните на този дворец били потърсени за двора на персийския цар, то при разравяне на развалините ... неочаквано открили гръцки надпис, изсечен в камък, съдържащ дни и години на петима царе арменски и партски. …”.

Град Мцурин (Мцурн Մծուրն / Мцурк Մծուրք) е старо асирийско селище, името му означава «граница» от асир. msur – граница, предел, (иврит misger מְסַגֵּר m`sg`r – ограничавам)[1]. Бил обявен за столица на Армения след 62 г., след като Гней Домиций Корбулон, разрушава Арташат, столицата на Трдат I. Във II в. Мцурин пострадал от земетресение, но е достроен и разширен от Санатрук (88–110 г.), вероятния наследник на Трдат I, а в IV в. вече е бил разрушен от персийците в 363 г., при похода на шах Шапур II. Т.е. дворецът на Санатрук е бил в Мцурин, а не в Мцбин (Մծբնից). Така че Мар Абас Катина е живял в този период.

Съвр. арменски историк А. А. Саакян доказва, че сведенията които дава Мовсес Хоренаци за гр. Мцбин[2] се отнасят за Мцурин. Причината поради която М. Хоренаци греши е народната етимология. Според нея името Мцбин идвало от арм. mtsuin / mtsuen – дребна монета, тъй като, според легендата, цар Санатрук, жертвал цялото си имущество за построяването на града, и му останала само една дребна монета в хазната. Така Саакян смята че гр. Мцурин в областа Тарон, е бил реалната столица на Армения в периода I – III в., след като е бил достроен от цар Санатрук, и всички сведения за Мцбин, трябва да се отнесат към Мцурин[3].

Връзката между Мцбин и Мцурин, ясно се вижда в един от пасажите в „Историята” на епископ Себеос. Той също бърка Мцбин и Мцурк (Мцурин), напр. в израза: „Тогава Аршак възцари своя брат Аршак Младши за цар на Армения в град

[1] Большой иврит-русско-ивритский словарь д-ра Баруха Подольского: http://www.slovar.co.il/translate.php

[2] Нисибия, Нусайбин, Нисибин, днес се намира в Турция на границата със Сирия във вилает Мардин. Името на града е свързано с шумеро-акадската богиня на плодородието Нисаба (Nisaba), известна и като Нидаба (Nidaba). Прави впечатление че градът е граничен за Древна Армения, епизодично е влизал в земите и`, което прави невъзможна неговата роля като столица?! Нисибия е резиденция на Гурас, брата на цар Тигран II Велики (95-55 г.до н.е.), който го завладява от римляните, а преди това е част от Селевкидската д-ва (носи името Антиохия Мигдония), после става част от Партия, но Артабан III го отстъпва на царя на Адиабена Изат II. Градът чието население е еврейско, става голям еврейски религиозен център, тук възниква талмудистката школа на равина Иуда бен Батир. В 115 г. е завладян от император Траян, но евреите избиват оставения римски гарнизон, което е повод за Втората юдейска война (115-118 г.). През 116 г. пълководецът Луций Квиет завладява града и избива голяма част от населението му. Наследникът на Траян, император Адриан се изтегля от региона, но в 196 г., градът отново е завоюван от император Септимий Север, който прави Нисибия център на колония. В първите векове от н.е., Нисибия е бил голям епископски център на сирийската църква. В IV в. е присъединен към Сасанидска Персия. Днес е кюрдско селище.

[3] сега се намира във вилает Муш на Турция, арменското население е окончателно избито и прогонено оттам по време на арменския геноцид – 1915-16 г.

Мцбин” ... След като описва арменските граници, Себеос уточнява, че Аршак изпратил Аршак Младши „на запад от Мцурн (Мцурин)...”. И в същото време, след няколко изречения той влиза в противоречие, казвайки: И така, на 129-тата година от царстването на своя баща Аршак (Велики, партския цар, но с посочен нереален библейски срок на управелние), в града Мцурин, над Арменската земя се възцарил Аршак, наречен Младши, заедно със своя брат Вахаршак, който поставил за цар на Арменската земя за 42 години”. От което логично следва че столицата е била Мцурин. Себеос е ползвал различни източници, което вероятно обяснява противоречията, той сам посочва, че се позовава на М. Хоренаци, както и Степанос Таронеци (Асохик) (Asoghik / Asołik)[4] (X-XI в.), които също поставя арменската столица в Мецбин или Мцбин.

М. Хоренаци също косвено посочва, че центъра на държавата при първите Аршакиди е бил Тарон, респ. чийто главен град е Мцурин. Описвайки делата на митичния Вахаршак, Хоренаци съобщава, че той учредил института на унаследяване на трона, от баща към първородния син, и за целта изпратил останалите си синове извън столицата: „И тъй като (Вахаршак) имал много синове, той сметнал за уместно, не всички да пребивават при него в Мцбин (Мцурин – А. Саакян). Затова той ги изпратил да живеят в областта Хаштеанк и прилежащата и` долина, **извън Тарон** ... И само своя първороден син ... оставил при себе си ... и неговия син (т.е. внука на Вахаршак)... От тогава и завинаги при Аршакидите се установи ред – един от синовете да живее при царя, и да наследява трона... . (1) От това следва че столицата е била в границите на областта Тарон.

В арменския народен епос „Сасунските безумци“ (Сасна Црер / Սասնա Ծռեր), също се споменава гр.Мцурин, но вече в изопачен вид, като Мъсър, който е седалище на един от героите (Мсър или Масър Мелик – букв., царя на Масър). Традиционно много автори в миналото са го свързвали с Масър (Кайро) или Мосул (Ирак), но са пропуснали малкия, но важен факт, че в епоса се съобщава за областта Сасун, която е съседна на Масър (т.е. Тарон). Например в епоса се казва, че когато господарят на Сасун, Санасар умира, от това се възползва Мсър Мелик, „владетеля на съседната страна Мсър“, и се оптива да обложи с данък Сасун. Някога Сасун е част (гавар) от Велика Армения, но по-късно е завладян от арабите, после става полунезависимо

[4] Асохик е прозвище и озн. “разказвач” от арм. Asoghi – разказвач, asel – разказвам.

владение, до идването на турците.[5] В случая Мсър или Масър е арабското предаване на арменското Мцур / Мцурин, а не на далечно Кайро.

Въпросният Мараба, или Мар Аба Катина е жител на Мцурин, и е автор на първата „Арменска история”, която написал, **според Саакян**, по заповед на Вахарш (Вахаршак) II (186 – 198 г.). Прозвището “Катина” както доказва Саакян, произхожда от сирийската дума katipa – писар, секретар, книжовник, респ. в иврит katfan (k`tf`nj / kātfānj) 'כַּתְבָוז – писар. Според Саакян, Себеос е предал името като Мараба, докато Хоренаци – като Мар Аба, и най-вероятно Себеос е бил по-прецизен, докато Хоренаци е сметнал че първата част на името означава «господин» (на асир. mār). Тъй като е ползвал асирийския език, наравно с гръцкия, Мараба е сметнат за асириец от Хоренаци, но Саакян предполага, че също така е възможно да е от арменски или партски произход, предвид името Мараб, Марабас, което може да се приеме като гърцизиран вариант на иран. име Мехраб, Махраб, Мараб (Mehr+āb = слънце + вода, слънчев блясък). У Ухтанес Себастаци (935-1000 г.), името е предадено като Мариба Катина. Но Йованес Драхсанакертци уточнява, че Мар Аба(с) Катина, е сириец, знаещ халдейски (вавилонски) и гръцки език и писмо.

Саакян също така смята, че името на митичния Вахаршак (при който идват българите на Вънд) е резултат на историческата логика, до която стига самия Хоренаци. Тъй като Вахаршак II, е поставил задачата на Мараба да проучи миналото на арменските царе, което вероятно Мараба е отбелязал в недостигналата до наши дни своя книга, логично е Хоренаци да предположи, че той е първия Аршакид на арменския трон, и се е интересувал от владетелите на тази страна, преди него. Така следвайки историческата логика, името Вахаршак се закрепва като пръв владетел от Аршакидската династия. (2)

<u>А реално въпр. литературен Вахаршак, отговаря на реалния Трдат I, поставен на арменския трон, от своя брат – царя на Партия Вологез (Вахаршак)</u>, който не е хронологично първия Аршакид, но е първия велик владетел, който утвърждава трайно династията на арменския трон. У Себеос, първият Аршакид се представя и като брат, и като син на партския цар, но управлявял заедно с брат си (Вахаршак), т.е. възможно е възцаряването му, да е свързвано с някакъв мъглив спомен за Аршак I, който е поставен от своя баща Артабан III и е втория Аршакид (след Вонон) управлявал Армения, а след него също за кратко време управлява брат му Ород. У Хоренаци, както и у Степанос Таронеци и Ухтанес Себастаци, Вахаршак директно е поставен от своя брат Аршак Велики (партския цар), а у Вардан Велики – Вахаршак е син на Аршак Велики.

<u>**Логичният извод до който стига А. Саакян е, че Мараба (Мар Абас Катина или Мараба Мцуринския философ) е живял в Мцурин, столицата на Армения във втората половина на II в., и е бил секретар и писар (за което красноречиво говори прозвището “катина”), или приближен книжовник на Вахаршак II (186 – 198 г.).**</u> (3)

При Вахаршак II, по-точно при предшественика му Сохемос, построеният от римляните град Вахаршапат (съвр. Ечмиадзин), става столица на Армения, което предполага че до римското нашествие столицата е била Мцурин. В литературата има мнение че Вахаршак I (117–138 г.), е построил гр. Вахаршапат, но римските свидетелства (Стаций Приск, Дион Касий) сочат че града е основан от римляните в 165 г., в района на селището Вардгес или Вардкесаван, и римски гарнизон е пребивавал там до 185 г., т.е. след като римляните се изтеглят. (4) Тук се установява римският поставеник Сохемос, който доизгражда селището като столица. После Вахаршак II също се установява тук и градът се утвърждава като столица на Армения. Също Вахаршак II построява Вахаршаван в гавар Басеан, при горното течение на р. Аркс (в близост до с.Хасанкала и Ерзурум, сега в Турция), но този град не е бил столица.

Интересен е и въпросът с мисията на Мараба Мцурински или Мар Аба Катина. М. Хоренаци казва че той е бил изпратен от Вахаршак в Ниневия, бившата асирийска столица, да проучи царските архиви. Ниневия отдавна не е съществувала, дори и в хронологичните рамки поставени от Хоренаци (II в.пр.н.е.), тъй като е разрушена в 612 г. от мидийците и вавилонците, което е основен довод на учените отричащи

[5] окончателно арменците са избити и прогонени от областта по време на чудовищния геноцид 1915-16 г.

съществуването на самия Мар Аба Катина, или поставящи го в един много по-късен период (III – IV в.) и оттам, обвиняващи Мовсес Хоренаци в анахронизъм, респ. съобщението за Вънд се поставя като хронологична рамка към IV в. И оттук следва изцяло неправилното свързване на българите с хуните на Атила и «ранните тюркски номади» появили се в Севернокавказките степи !?

Но и това има своето логично обяснение. Вардан Велики в своята "История" съобщава твърде любопитна подробност: "Абгар построил гр. Урха (съвр. Урфа в Турция, или Едеса), където пренесъл от Мцбин (всъщност Мцурин) трона и (държавния) архив…". Град Едеса[6] е построен много преди Абгар, още в асирийската епоха (VII в. пр.н.е.), когато носи името Руху (Ruhu), в сирийски Urhoi, откъдето идва и арменското му име, а Абгар го прави своя столица. М. Хоренаци също съобщава че Мар Аба Катина е проучил всичко що се отнася до арменските царе, в архива на Едеса, който Абгар пренесъл от Мцбин (Мцурин), дори казва че лично е видял този архив. Т.е. стига се до противоречие, от една страна Мар Аба проучва архива в Ниневия (библиотеката на асирийския цар Ашурбанипал), който отдавна не съществува, и също така – реалния архив в Едеса, който и самия Хоренаци е виждал. Всичко това показва, че историческия Мараба Мцурински е бил изпратен от цар Вахаршак II, от старата столица Мцурин, възстановена от Санатрук, в Едеса (Урха) да поручи царския архив, пренесен тук от Абгар, с цел да напише история на царството. Така реалното събитие от II в., е вмъкнато в много по-древен контекст, с въображаемата мисия в древна Ниневия, за да се подчертае голямата древност на Арменското царство и неговите владетели!

Съществува и още един източник, т.нар. "Първа история на Армения, или история на предците" (The Primary History of Armenia or History of the Ancestors). Тя е от неизвестен автор и се смята, че е писана в VII в., но оригиналът е загубен и е известна само по изданието на Т. Михрадатян (T. Mihrdatian) от 1851 г. в Константинопол. Михрадатян от своя страна се е сдобил с документа от епископ Йованес Шахкхатунян, който го е открил в библиотеката на Ечмиадзин през 1842 г. В основата и` са преписи от Мовсес Хоренаци и основно от Себеос, въпреки че има и различия с тях, което говори за компилативен труд. Въпреки споровете около достоверността на източника, който се преписва на епископ Себеос, или по-вероятно извадки от негов препис, тук ясно се говори само за Мцурин като най-ранна столица.

Първото сведение е за каменната колона с надпис от двореца на Санатрук: "За това [т.е., за най-старата история] ние [трябва] погледнем към трудовете на философа Мар Аба от Мцурн (Mtsurn), [където се казва], че е намерил надпис върху един паметник в града Мцурн (Mtsurn), в двореца на цар Санатрук (Sanatruk), срещу вратите на двореца, затрупан от руините на сградата…" Колоната е била поискана от персийския цар, и върху нея имало гръцки надпис: "Аз, Агатангел (Agatangełos) писаря, написах собственоръчно, годините на първите царе на арменците, по заповед на [цар] Трдат Смели, за [сведение] на царския диван[7]".

Второто сведение е свързано с възцаряването на Аршакидите: "В това време, Аршак постави сина си, наречен Аршак Младши, за цар на Арменската земя в града Мцурн (Mtsurn)." След това "[цар Аршак Велики] изпратил [сина си] от Мцурн (Mtsurn) на запад с голяма войска он 70 000 добре въоръжени мъже, и много знатни благородници и нахарари, така че никой да не може да му се противопостави по време на война."

И третото сведение се отнася за Вахаршак, брат на Аршак Младши: "Аршак Младши в 129 година от царуването на баща си Аршак [Велики], започна да управлява Армения в град Мцурн (Mtsurn), заедно с брат си, Вахаршак, когото той постави за цар на Армения за 42 години. След него управлявал Аршак за 13 год. и след него Арташес – за 25 год.". (5)

Както се вижда съвсем ясно е посочен града Мцурн или Мцурин като столица, което показва че анонимния автор на тази кратка "История" е избягнал грешката на

[6] Името Едеса е дадено на Урфа, от Селевкт I Никатор (312-281 г.пр.н.е.) в чест на едноименния град в Антична Македония.

[7] диван – царска канцелария, произлиза от пехлеви dpywān [diβi-vān] – документация, от прес. dipi – надпис, документ. Думата е от древен субстратен характер, заета от шумер. dub – глинена плочка с надпис.

другите хронисти, които бъркат столицата с Мцбин! Нещо повече, ако се погледне географското разположение на гр. Мцбин, то е извън пределите на Армения, между областите Кордуена (в арм. Кордук, сир. Beṯ Qardū (древен Кюрдистан, кюрдската прародина, името идва от народа кардухи – кюрди) и Адиабена (сир. ܚܕܝܐܒ, Ĥaḏy'aḇ,), чиято столица е бил гр. Арбела (сега Ербил в Иракски Кюрдистан). По времето на Трдат I, Адиабена е самостоятелна еврейска държава, което показва че Мцбин не е влизал в границите на Армения. За кратко време Нисибия (Мцбин) е под арменска власт, само по времето на Тигран II Велики (95 – 55 г.пр.н.е.), и е бил краен, граничен и несигурен град, който изобщо не е подходящ за столица. А през I – III в. от н.е., Мцбин или Нисибия със сигурност не е в пределите на Армения. (вж. по-горе, т.2 под лин.)

Така двете преселения на българите (във Горен Басеан и Кол / Koł, съвр. произн. Koḡh), които Мараба е отбелязал в своята "История" са станали около 150 г. по-рано, при първите представители на Арашакидската династия на арменския трон.

Прави впечатление и още един косвен факт. Себеос който цитира книгата на Мараба Мцурински ясно посочва, че в двореца на Санатрук е имало каменна плоча (или колона) с имената на предишните, управлявали преди него, арменски и партски царе, 5 на брой. Ако погледнем владетелите със Санатрук вкл., имаме точно петтима Аршакиди, свързани с Партия: Санатрук (88–110), Трдат I (52–58 / 62–88), Ород (35/37-42) и Аршак I (34-35 г.), синовете на Артабан III, и Вонон (12–16).[8]

Себеос косвено посочва и още един факт, Мараба Мцурински е живял след Санатрук, и след Агатангел, тъй като лично е посетил двореца му, вече в руини и е прочел надписа на Агатангел. Агатангел е секретар (писар) на Трдат I, а Санатрук управлява след него, т.е. Мараба Мцурински или Мар Аба Катина и живял в годините след управлението на Санатрук, но не много по-късно, тъй като споменът за него е бил още много ярък. По времето на Вахаршак I (117–138 г.), според някои – син на Санатрук, столицата вероятно все още е в Мцурин, така че няма как Мараба да е негов секретар, тъй като по времето на самия Мараба, дворецът в Мцурин е бил необитаем, в развалини. И тъй като при Вахаршак II (186-198 г.) столицата е във Вахаршапат (Ечмиадзин), напълно логично Саакян смята, че именно при този владетел, е живял Мараба, бил е негов секретар и е написал своята, за голямо съжаление, недостигнала до нас „История", цитирана от „арменският Херодот" – Мовсес Хоренаци!

В периода между Санатрук и Вахаршак I, имаме кратко управление на партските представители Ашхадар (110-113 г.) и Партамасир (113-114 г.). Ашхадар е син на партянския цар Пакор II, но управлява като васал на Рим. Без съгласието на Рим е заменен с брат си Партамасир, след което император Траян налага пряко римски господство, продължило до 117 г., когато идва на власт Вахаршак I, използвайки смъртта на Траян и изтеглянето на римляните от Армения. След неговото управление следва отново период на нестабилност, когато на трона отново се поставя римското протеже Сохемос[9], от император Антонин Пий. Но Антонин Пий умира в 161 г., и това е повод за Партия да свали римския васал и да постави Пакор от Партските Аршакиди за цар на Армения. Това е повод за последвалата римо-партянска война, и пълководеца Стаций Приск, в 163 г. сваля Пакор. С първоначалният си успех във военните действия, император Марк Аврелий отново връща Сохемос, който се възцарява във Вахаршапат (Вардгес), град издигнат от римляните. При Сохемос продължават строителните работи и превръщането на Вахаршапат в столица. В града е била построена цитадела, отбранителни съоръжения и укрепления, дворцов комплекс, и няколко езически храмове. Сохемос е привърженик на елинистическата култура, и в неговия двор намерил убежище поета и историк Ямвлих (Ιάμβλιχος), който, както се предполага, тук е написал своя известен роман «Вавилоника». Вахаршак II

---

[8] Вардан Велики (Ареве лтци), арменски автор от XIII в., дава друга по-легендарна версия: „Ние сме чували, че Вахаршак, не е бил брат, а син на Аршак Велики (партянския владател), според този разказ: "Персийският цар поискал да му донасат мраморната колона, която се намирала в Мцбин, в двореца на арменския цар. Когато я донесли, открили върху нея гръцки надпис: "Това посах аз Атагангел: Аршак Велики имал четирима синове и първия го направил цар на Теталите (ефталитите), втория – на Лирикийците (Киликийците), третия – на Пратите, и четвъртия – на Армения, който получил за владение земите, които по-рано Хайк завладял за своето потомство, своите синове и седемте си дъщери". (6)

[9] по произход от комагенския клон на древната арменска династия Ерванди. До заемането на арменския трон, е бил владетел на гр. Емеса в Асирия (съвр. гр. Хомс в Сирия).

(186 – 198 г.) е внук на Вахаршак I, отхвърля римското васалство, сваля Сохемос и продължава династията на арменските Аршакиди. Вахаршак II стабилизара Армения и възстановява независимостта на държавата, но загива в сражение със северните нашественици, които Мовсес Хоренаци нарича басили (барсили) и хазири, а Вардан Аревелци (Велики) определя като булгхари и хазири, или **българи и хазари**!

Кога идват българите в Армения?

Мовсес Хоренаци (ок. 410 – 490 г.) съобщава първите сведения за преселване на българи от Кавказ в Армения, в своята „История на Армения", описвайки царуването на арменският цар Вахаршак (Vałarshak): „Той извикал при себе си дошлите диви племена, които живеели в северната равнина и подножията на голямата планина Кавказ, в долините и дългите, дълбоки планински клисури, простиращи се до южните склонове на планината към широкият вход на равнината, и ги подтикнал да изоставят разбойничеството и отвличането на хора, да се подчинят на царския му закон и да плащат данък. При следващото си посещение, той им назначил предводители и началници, които да установят необходимия ред. Той им изпратил мъдри мъже и надзиратели. След като въвел ред и за западните жители (на царството си), той се спуснал към зелените ливади, разположени близо до окръга Шар (Сиракена), който древните наричаха „обезлесен" (гол, лишен от гори) или Горен Басеан, където впоследствие се заселили и установили колонистите на **Влъндур (Внъндур) (Vłandur / Vnandur) на булкара Вунд (Вънд) (Vund) (букв. влъндурите/внъндурите на българина Вънд)**, и започнал да се нарича по неговото име **Ванaнд**. И до днес там селата носят названия, получени от имената на неговите братя и потомци". (7)

Един друг хронист, Йованес (или Ованес) Драхсанакертци (IX – X в.), в своята „История" предава почти същите сведения: Цар Вахаршак / Валарш (Vagharshak / Vałarsh[10]) „отправяйки се към крайбрежието и подножията на Кавказката планина, заповядал на живеещите там коварни и диви племена да се откажат от разбойничеството, вероломството и нечистите нрави и да се подчинят на неговата царска воля, като му плащат данък, а техните предводители получили почести в неговия двор". Драхсанакертци е спестил названието на „дивите племена" но в историята на следващия цар Аршак съобщава, че „Във времето на неговото царстване някои от евреите, живеещи в **Земята на булкарите (т.е. българите), която е в клисурите на Кавказ**, се отделили и се преселили в подножията на Кол (по-късно през IX-X в., тук възниква грузинската държава Тао-Кларджетия (Tao-Klarjeti), която в гръцката географска традиция се е наричала Хлоразена (Cholarzene / Χολαρζηνή). Двама от тях били положени на мъчения, тъй като не се покланяли на боговете и за това били погубени с меч, като св. Елеазар и синовете на Шамовония (Шмуни или Соломония)[11]". (8) Драхсанакертци дава по-подробна информация са съжителство на българи и евреи в клисурите на Кавказ, нещо което Хоренаци също е дал, но в по-кратка форма (вж. по-долу), т.е. Драхсанакертци е ползвал друг първоизточник, а не е преписал дословно от „Историята" на Хоренаци.

Второто съобщение за българите което прави Мовсес Хоренаци, се отнася за времето на цар Аршак, син на Вахаршак: „В дните на Аршак станаха големи смутове във веригата на голямата Кавказка планина, в **страната на българите**.[12] Много от тях се, отделиха, и дойдоха в нашата страна, като се заселиха за дълго време в подножията на Кол (Koł, или Kogh, земя съседна на Ванaнд), където има плодородна и хлебоносна земя. От синовете на Багарат, принудени от царя да се покланят на идолите (на арменските езически богове), двама мъжествено загинаха от меч заради вярата на своите бащи. Не бих се поколебал да ги нарека последователи на Ананий и

[10] разликата в транскрипциите идва от съвр. прозн. на "лад" ł в арменски като gh. Правилното произнасяне в първите векове от н.е. е било Валарш, Валаршак.
[11] става дума за Соломония и нейните синове седемте братя Макавеи (Maccabees).
[12] напр. във френския превод на М. Хоранаци, „страната на българите" е преведена като „pays de Boutzara" или „страната Буцара", поради липсата на исторически знания за българите въобще през това време. (9)

Елеазар[13]. Останалите дадоха съгласието си за следното: да ходят на лов и война и в събота, и да не обрязват децата си… Аршак заповядва да не им се дават жени от нахрарските (аристократичните) родове, ако те не са се отказали от обрязването. Те се съгласиха на тези условия, но не приеха да се кланят на идоли. Тук завършва разказа на Мар Аба Катина.

Според него „пришълците” (българите на Вънд) първоначално обитават на север от Кавказ и в самата планина, в нейните клисури, вкл. и тези от южния склон. Впоследствие част от българите се преселват в земите, които арменският цар е завоювал и областта в която се установяват започва да се нарича **Ванaнд**, по името на предводителя им. Малко по-късно при наследника му Аршак, имаме второ преселение в съседната област **Кол** където са живеели и евреи. Отказът за поклонение на идоли, показва че събитието е станало преди приемането на християнството в Армения (между 301 г. и 313 г.).

Идентична потвърждаваща информация дава и каганът Йосиф бен Арон, векове по-късно, в писмото си до андалузкия учен, евреина Хасдай Ибн Шапрут (Hasdai ibn Shaprut)[14]: “...Армения, и [нашите] бащи избягали от тях [арменците] защото не са можели да понесат игото на идолопоклонниците, и [народа на Хазария] ги приел, защото х[ората на] Хазария са били в началото без Тора (закон), в това време [техните съседи в Армения] също са били без Тора и писмо. Те се сродявали чрез бракове с жителите на тази страна, и се с[месвали с езичници]те, научили обичаите им, с тях винаги съвместно тръгвали на [война]; [и] така станали с тях един народ. Но те били твърди само в обичая на обрязването, и само ча[ст от тях] почитали съботата.” (10)

Хазарският каган свързва рода си именно с тези евреи преследвани в Армения, които се заселили при хазарите. А арменските автори посочват че евреите живеели **в страната на българите**. **<u>Следователно в това време, хазари, българи и барсили са се смятали за един народ, една общност</u>**?

Въпросът за царуването и личността на Вахаршак и сина му Аршак[15] е много интересен и дискусионен. М. Хоренаци посочва още, че Вахаршак управлявал 22 г., а сина му Аршак – 13 г. Арменските хронисти смесват двете династии Арташесиди (189 пр.н.е. – 12 г. от н.е.) и Аршакиди (52 – 428 г.), обединявайки ги в една – Аршакиди. Мовсес Хоренаци преписва на Вахаршак / Валарш основно деянията на историческия владетел Арташес I (189-159 г. пр.н.е.). (11) Косвено това се потвърждава и от Мовсес Каганкатваци (X в.) който в своята “История на страната Алуанк” (Кавказка Албания[16]) съобщава как Валарш (Вахаршак) завладял земите на Алуанк и назначил Аран за неин владетел. Всъщност завоевателните походи на Арташес предизвиква съпротивата и консолидацията на дагестанските племена уди (удини), гаргари (вайнахи, предците на ингушите и чеченците), лбини (албани) и шаки, довела до създаването на държавата Кавказка Албания (Алуанк, Агуанк, Агвания).

Ако се изходи от този факт, би трябвало българското преселение да се отнесе към II в. пр. н.е. Грузинският хронист Леонтий Мровели съобщава за победите на

---

[13] става дума за евреите отказали да се поклонят на вавилонските идоли, по време на „Вавилонсикят им плен”.

[14] живял (915-970 г.), известен еврейски учен и меценат, личен лекар и съветник на Кордовския халиф Абд ар-Рахман III. Покровител на юдейската община в арабска Испания.

[15] напр. в по-старите публикации, като „История на Армения” изд. в 1888 г. от В. Абаза (на руски ез.), авторът се придържа към хронологията на М. Хоренаци и посочва, че „част от волжките българи, водени от предводителя си Венд”, преминали през Кавказ и се преселили в Армения по времето на цар Аршак I (128 – 115 г.пр.н.е.). (12)

[16] името “Албания” се свързва с лбините, едно от въпросните племена, създатели на тази дагестанска общност, които водят началото си от митичния персонаж, Алупу, трети син на Яфет и техен родоначалник, а Аран е син на Алупу. В митологията на лакците Алпан е бог на мълнията, гръмовержеца, носител и защитник на справедливостта, при лезгинците Алупу, Алпан е върховен бог. (13) Зад Алупу се крие представата за бог Алпан, чието име е дало названието на страната. При каситите името на този бог е било Албан, и е известно от каситското име Bur-ra-alban: „Албан е силен”. (14) В етруски alpan, alpnu – правя жертвоприношение, давам. Етимологията на името е свързано с давам, богът даващ блага, в кавк.ез. al- / ĩł- давам, в чеченски, ингушки al-, лакски `ulu-, кавк. аварски łe-, арчински ło- давам, в хатски aya – давам, етруски al – давам, поднасям, донасям, (сино-тибетски паралел с тибетски la, древнокитайски 予 ła, съвр.форма yú – давам, предоставям), каситски, хуритски и урартски *ar- давам, което обяснява и другата форма на това име Аран! Съвпадението на гръко-римската транскрипция Албания (популярно в литературата като Кавказка Албания), със съответната балканска страна е чисто външно и изцяло случайно.

Арташес I: “Арменският цар Арташан (Арташес I), със своите войски нападнал Мцхетия (област в Грузия) и разбил войските на съюзените грузини и **овси** (аси / осетинци)”. Страбон уточнява, че Арташес е воювал и победил сирите, т.е. сираките (голяма сарматска общност, установила се в Западен Кавказ в III - II в.пр.н.е.). Арташес е воювал със северните племена – сарматите сираки (овси), което не изключва възможността да е заселил част от тях в новозавоюваните земи.

Според проф. Ат. Стаматов зад двойката владетели **Вахаршак / Аршак**, стоят историческите владетели Арташес III Зенон (Артаксис III Зенон) (18 – 34 г.), по произход от Понтийското царство (син на Полемон I цар на Понтийското царство) и Аршак I (род. 16 г., на арменския трон в 34 – 35 г.). Аршак I е втория етнически партянин на арменския трон, първият Аршакид на арменския трон е кратко управлявалия Вонон I (12 – 16 г.). Между 16 и 18 г. страната е окупирана от римляните, в 18 г. римляните поставят понтиеца Арташес III Зенон, наследен от Аршак I, който е син на партянския цар Артабан III. (15)

В 35 г. партяните въстават срещу Артабан III (13 – 38 г.) и се обръщат за помощ към римляните[17]. Император Тиберий изпраща своето протеже Тиридат, също от партянския царски род, да свали Артабан и да заеме партянския трон. В помощ на римляните се озовават иверите (грузинците), а на владетелят им Митридат, е обещан арменският трон за един от синовете му, тъй като Армения е съюзник на Партия и се управлява от сина на Артабан III. Начело на иверските войски застава Фарасман, който междувременно става и цар на Иверия, тъй като баща му Митридат умира. Фарасман иска да завладее Армения и да постави за нейн владетел, своя брат Митридат (носещ името на баща им). Междувременно Фарасман успява да организира заговор срещу Аршак I, като подкупва хора в двореца, и в 35 г. той е убит от тях. **Фарасман също така привлякъл за съюзници сарматските племена, като ги пропуснал през Каспийските врати (Дарял) да нападнат Армения**. Походът е успешен за Фарасман, той разбива партянските войски водени от Ород (син на Артабан III и брат на Аршак I, обявен за негов наследник), който е ранен в битката и отстъпва в Партия. А Фарасман поставя на арменския трон своя брат Митридат.

В същото време Тиридат успява да свали Артабан и да седне на партянския трон за една година, известен е като Тиридат II (36 – 37 г.). Сваленият Артабан с помощта на дахите и сараматите (Дион Касий ги нарича скити) отново си възвръща трона, но не успява да си върне Армения. Скоро обаче по неясни причини, при своенравния (и вероятно психично болен) император Калигула (37 – 41 г.) римляните свалят Митридат от арменския трон в 37 г. и окован във вериги го изпращат в Рим. През това време Артабан III поставя сина си Ород на арменския трон. Той управлява до 42 г. но нищо не се знае за неговото управление. Император Клавдий (41 – 54 г.) освобождава Митридат и отново го поставя на арменския трон в 42 г., а Ород е прогонен.

Но много скоро отношенията между братята Фарасман и Митридат се обтягат до крайност. Предполага се, че Митридат е започнал да провежда самостоятелна политиката съобразена с интересите на арменската аристокрация, и е престанал да бъде марионетка в ръцете на властния си брат. Иверският цар изпраща сина си Радамист при чичо му Митридат, под предлог че е избягал от него, с цел да го убие чрез заговор. Заговорът успява и Митридат е убит от своя племенник[18], който има претенции за арменския трон. От настъпилото междуцарствие се възползва тогавашния партянски цар Вологес[19] (Валарш / Вахаршак) I (51 – 78 г.) който завладява Армения и поставя на трона своя брат Трдат (Тиридат). (16)

---

[17] Йосиф Флавий (Josephus Flavius или Joseph ben Matityahu) твърди обратното, че Тиберий е подкрепял Артабан, а Иверия и Кавказка Албания са започнали похода на своя глава. (Юдейските древности XVIII, 4, 96-100.).

[18] на свой ред Радамист, след като е изгонен от Армения, изпада в немилост пред баща си Фарасман, обвинен е в заговор и екзекутиран.

[19] внук на Артабан III, след Артабан III управляват: Фраат VI (35 г., свален от Тиридат II (36 - 37 г.), Кинам (38 г.), Вардан I (39 - 47 г.), Готарз II (39 - 47 г. съуправител на брат си Вардан, който сваля чрез заговор, от 47 до 51 г. е самост. владетел), Вонон II (51 г., управлява няколко месеца и умира от болест), Вологез / Валараш I е негов син.

Доц. П. Голийски цитира един откъс от френския учен Жан-Жак Мари дьо Морган (1889 г.)[20] който описва нападение на северните народи в Картли (Грузия) по времето на цар Мирван I (162 – 112 г.пр.н.е.), в който се споменава името Вънд: “В тази епоха станали нашествие, което грузинците преписват на балкарците, но чийто извършители остават неизвестни. След като Мирван възстановил мира в Грузия, страната в скоро време била залято от нова варварска инвацзия, от т.нар. балкарци, които в безчислено множество се изсипали от север върху тази нещастна страна. Първо те станували на север, по бреговете на реките Малка и Терек, но там били притеснени от скитските народи и прекосили планината под водачеството на своя вожд **Вант**, и минавайки през земите на осетинците, без да спрат преминали Дарялския проход и наводнили Грузия. Тяхното нападение било толкова стремително, че е било невъзможно да му се устои, когато те достигнали брега на р. Арагви. Прекосили бързо Грузия, без да я опустошават и пристигнали в Армения, където се заселили с разрешението на царя на тази страна в района Антпет Пасер или Вананд”. “Антпет Пасер” е изопачена форма на арменското “Анпайт Басен” – Безлесен (обезлесен, гол, без гори) Басеан. (17)

Като източник откъдето е взел съобщението за Вант, Морган е посочил: 1. S. Baratoff (превод на фр. ез. J. Mourier), Hist., de la Géorgie, p. 54., Saint-Martin, Rech. sur l'hist, de l'Asie, ch. xx. В случая става дума за княз Сулхан Баратов и неговата „История на Грузия”[21]. Проследявайки „История на Грузия”, том 1 на княз Сулхан Баратов, се вижда че Морган буквално е цитирал този пасаж оттук, където варварите на Вант са наречени „балкарци”, и в крайна сметка първоизточникът отново е Мовсес Хоренаци. (18)

В “Историята на Грузия” на Давид Багратиони се споменава само мимоходом, че: “След като приел царската власт, Мирван тръгнал с войските си срещу кавказките народи, обитавили местата където днес живеят кабардинците (респ. балкарците), и ги наказал за това, че били опустошили Иверия”. (19)

Леонтий Мровели в “Картлис Цховерба” съобщава за война на Мирван с дзурдзуките – местните кавказки племена. След като ги прогонил “затворил прохода с каменни врати и го наредъл Дарубал”, т.е. Дарял. (20)

В случая Сулхан Баратов, който е цитиран от Морган, е обединил сведенията от арменските източници (М. Хоренаци) с грузинските и е свързал двете събития, появата и нападението на аланите (скитските народи) и преселението на Вънд и това не е лишено от основание. Но събитието е станало поне век по-късно.

Йосиф Флавий, (I в.), в книгата си „Юдейските древности” съобщава за две нападения срещу Армения. Първото е през 35 г., когато царете на Иверия и Кавказка Албания, използват “племената на скитите” и им “отворили Каспийските врати” (Дарял) за да опустошат Армения. Дион Касий съобщава за писмо на Тиберий до иверския цар с което го подканва да нахлуе в Армения и да прогони партяните оттам. (Римска История LVIII, 26,3-4)[22] Следващото аланско нападение е в 72 г., в края на управлението на арменския цар Трдат I. Тук Й. Флавий косвено посочва че “скитите обитаващи около Меотида и Танаис се наричат “алани”, встъпили в преговори с царя на Хиркания, който им отворил “вратите на Александър” и те нахлули в Армения. Като нещо ново, което аланите използват във въоръжението си, Флавий посочва ласото – аркана. (21)

Съдейки от тези данни Ю. Гаглойти смята, че скитите в 35 г. използвани от иверите са аланите, което косвено е потвърдено от Флавий, описвайки вторият алански поход в 72 г., който е напълно самостоятелна акция. Под Хиркания той разбира не областта на изток от Каспийско море, а Вркан[23] или Източна Грузия, както

[20] Жан-Жак М. дьо Морган (1857-1924 г.) е известен френски археолог, занимаващ се с Изтока. Работил е в Иран, Закавказието, Египет и Индия.
[21] Prince Soulkhan Baratoff, Histoire de Georgie. 1886.: https://archive.org/details/histoiredegorgi00baragoog
[22] “За да се гарантира осигуряването на трона (на Тиридат) по възможно най-лесния начин, императорът написал на Митридат Иберийски да нахлуе в Армения, така че Артабан, който иска да подпомогне сина, да бъде прогонен.” (LVIII, 26,3-4): http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/58*.html
[23] от среднонперс. varkâna - земя на вълците. Арменското названието на Грузия и днес е Վրաստան (Vrastan), Վիրք (Virk). Не е ясно защо персите са нарекли така Иверия. Възм. е някакава тотемна връзка с вълка. Например иверският цар Вахтанг Горгасал, който вдига въстание срещу Персия в 482 г. е наричан така (перс. горгасал / горгасар – вълча глава) защото имал изобразена вълча глава на шлема си. Топонимът Гурган е известен и на югоизток от Каспийско море. В Авестата тази страна е наречена Xnən̦ta

са я наричали арменците. В потвърждение на това, прохода “Вратите на Александър” е всъщност прохода Дарял, а според митологичната традиция се свързва с Александър Велики, който го затворил с железни врати, за да не нахлуват дивите народи на севера (Гог и Магог или Джуч и Маджуч).

Един друг римски автор Марк Анеи Лукан (39 – 65 г.) в “За Гражданската война, VIII. 215-225” споменава че “зад “Каспийските врати” живеят суровите и вечно войнствени алани”. (14) Според Ю. С. Гаглойти, нападението в Закавказието, е в 35 г., и се явява първата известна голяма военна акция на аланите в Северен Кавказ. Валерий Флак (Аргонавтика,кн. 8, VI,120) съобщава следното за този поход (2.149) в своеобразна поетична форма: “Разноцветната Иберия (Иверия) изсипала своите отряди от копиеносци, предвождани от Отак, Латрис, …. и непознаващите сивите коси на старостта, язиги[24]”. Към тези събития се отнася и следната фраза: “...явилият се твърде късно Ибер (иверците или грузинците) и иседонските фаланги, не участваха в сражението...” (6.50). (22) Или в похода са взели участие и язигите – тук наречени иседони, сарматски народ обитаващ северните черноморски брегове. Основната маса от тях се преселва в Панония.

Под формата асиаги и еседони са фиксирани и в Западен Кавказ и както смятам, влизат в основата на известното от по-късните източници племе есегели.

Тацит съобщава, че “скептухите (предводителите) на сарматите приемали дарове и от двете воюващи страни, и по своя обичай подкрепяли ту едните, ту другите”. (Анали, кн.VI, 33) Т.е. сармати е имало и като съюзници на Армения.

Съдейки и от развоя на събитията, може да се мисли, че през 35 г. или малко по-рано, под натиска на аланите и язигите, дошли като съюзници на римляните и иверите, българите на Вънд са се преселили мирно в Армения (а не като врагове, съюзни на иверите и Тиберий) и са поискали земя за заселване, първоначално от Вонон (12 – 16 г.) или Арташес III Зенон (18 – 34 г.) в района на съвр. Карс (сега в Източна Турция), а по-късно и от Аршак I – в областта Кол, малко преди последния да бъде убит от заговорниците. По времето на Аршак станали големи размирици в Кавказ – римо-иверо-сарамато-алански поход срещу Армения и започналото преселение на аланите от земите около Азовско море към северните склонове на Кавказ и в Ценрален Кавказ. Според Туаллагов и Лисенко, появата на некрополи от т.нар. “средносарматската археологична култура” в Западен Кавказ (Зубовския некропол) нагледно показва този процес. (23), (24)

Объркването на Арташес Велики, чийто дела Хоренаци преписва на митичния Валарш / Вахаршак, и Арташес III Зенон е обяснимо, тъй като Валараш / Вахаршак[25] е името на партянския цар наложил малко по-късно, трайно своя брат Трдат на арменския трон. А. Туаллагов смята, че М. Хоренаци е обединил в образа на митичния Валарш / Вахаршак образите на историческите Арташес I, основателя на Велика Армения и Трдат I, наложен на арменския трон от своя брат, партянския цар Вологез или Валарш / Вахаршак I. (26)

Има и още една отправна точка, свързана с краткото управление на Вонон I, също партянин и Аршакид, син партянския цар Фраат IV, в Армения. Вонон е живял много години в Рим и получил римско възпитание. Той заема партянския трон, след свалянето на Ород III. Но срещу него въстава Артабан (бъдещият Артабан III), също

< *khnanta, съгл. Хумбах (Humbach 1991). Птолемей го предава с *khr-, (кн.VI, 9.5), как Khrindoi, лат. Chrindi, т.е. изх.ф-ма е била Xrəņta. В индоиран. името на страната е Vəhrkana > съвр. Gorgan (Гурган), и означава “вълча страна”. В прасевернокавк. *gwērdV (*gwēṭV-rV) – вълк, хиналугски gra – вълк. Иранското Вркана ~ Гурган е смислов превод на много по-старо кавказско субстратно название. (25) В това отн. може да посочим като пример баското otso – вълк и названието на ледника Отцланд, разположен на границата межу Италия и Австрия, където беше открито тялото на замръзналия палеолитен ловец, който учените нарекоха условно Отци. Топонимът Отц- е от вероятен “баски” (доиндоевропейски) произход и показва широкото разпространение на представителите макрокавказкото езиково семейство в палеолитна Европа, както и наличието на много древен култ към вълка у тях.

[24] При сарматите и аланите старостта се е смятала за порок и проява на слабост, истинският войн е трябвало да загине на бойното поле, а не да умре от старост. Ето защо старците не са били уважавани. Съществува и аналогичната българска народна приказка (легенда, предание) за царя, който наредил да избият всички възрастни хора, защото ги смятал за безполезни.

[25] арменските форми на партското име Валгаш, което в гръко-римските източници се предава като Вологес. Древноарменското произношение е Валарш/ак, а съвр. е Вахарш/ак, тъй като се предава с буквата “ład” Ղ, която в др.арм. се е произнасяла като “ł” а в съвр. арм. ġ (gh).

представител на Аршакидската династия, но по женска линия[26]. Започва война между двамата, която Вонон губи и бяга от страната. Тогава арменските нахарари, или висши аристократи, го приемат и му предоставят незаетия арменски трон, тъй като старата династия на Арташесидите прекъсва още във в 2 г. от н. е. след смъртта на Тигран IV. След Тигран, на арменския трон се поставят римски протежета: Ариобарзан I (2 – 4 г.) цар на Мидия и Атропатена, неговия син Артавазд III (4 – 6 г.) също цар на Мидии и Атропатена, и Тигран V (6 – 12 г.) от еврейски произход (внук на Ирод), всички те по женска линия са имали родство с Арташесидската династия.

<u>От този момент (краткото управление на Вонон) се поставя началото на Аршакидската династия в Армения. В арменските източници той се е съхранил под името Вахаршак като първия арменски цар Аршакид по произход</u>.

Артабан поисква от римския император Август, да отстрани Вонон от Армения, ако не иска нова война с Партия. Той се съгласява и изпраща Вонон в Сирия, като „почетен заложник”. По-късно Вонон е преместен в Киликия, но при опит да избяга, в 19 г. е убит от охраната. В Партия Вонон управлва в период 8 – 12 г., в Армения 12 – 16 г. Между 16 и 18 г. страната е под пряко римско управление, а в 18 г. римляните поставят Арташес III Зенон от Понтийското царство. След неговата смърт, Артабан III поставя своя син Аршак, като втори етнически партянин на арменския трон. Така възникват легендарните представи за Вахаршак (Вонон) и Аршак (син на Артабан) като първите Аршакиди (Аршакуни) в Армения. Тяхното управление е било кратко и незначително и затова арменските хронисти са им преписали делата на други царе, на Вахаршак (Вонон) – делата на Арташес Велики и Трдат I, а на Аршак I са преписали гоненията против християните, които са дело на Санатрук I, наследил Трдат I.

Самият Хоренаци ясно казва че сведенията за Вахаршак и сина му Аршак, т.е. съобщението за Вънд, е черпил от **“разказа на Мар Аба Катина”.** След това той започва излагането на арменската история, започвайки от Арташес I, представяйки го като син на Аршак. Така двете династии Арташесиди и Аршакиди се представят за една – Аршакиди,респ. обяснимо е и сливането на личностите и делата на реалния възстановител на Арменското царство в елинистичния период – Арташес I Велики в събирателния образ на Вахаршак.

Тези уточнения са твърде важни, защото показват датата на българското преселение в района на Карс (Горен Басеан / Вананд) и събитията с които е свързано – заселването на аланите в Кавказ и големия алано-язиго-иверски поход срещу Армения. А това показва че преди да бъдат споменати от Мар Аба Катина, респ. от М. Хоренаци, българите вече са се установили в Западен Кавказ, срещу прохода Дарял, вероятно поне един век по-рано!

За да се стесни кръга от вероятности, трябва да се посочат още няколко сведения. Секст Юлий Фронтин в своя труд “Стратегикон” Кн.2, описва похода на Гней Домиций Корбулон (Gnaeus Domitius Corbulo) (7 – 67 г. от н.е.), пълководец на император Нерон, срещу арменският владетел Трдат I, сина на Вологес / Валараш, през 59 г. и съобщава името на **Ванад / Вънд**: “5. Гней Домиций Корбулон обсадил Тигранакерт (намирал се е до съвр. Диарбакър в турски Кюрдистан) но се виждало, че арменците се готвят за упорита обсада. И тогава, той (Д. Корбулон) екзекутира **Ваданд**[27] (точната транскрипция е **Ванад**), единият от пленените мегистани[28], и главата му изстрелял с балиста в неприятелската крепост. Случайно главата паднала в центъра на събранието провеждано от варварите (арменците и съюзниците им). При вида на отсечената глава, възприета като лошо предзнаменование, уплашените варвари побързали да се предадат”. (27)

[26] Майката на Артабан III е била аршакидска принцеса, а баща му е мидиеца Дарий, управител на провинция Мидия и Антропатена. Т.е. Артабан се пада вуйчо или братовчед на Вонон.

[27] А. Г. Бокщанин (Парфия и Рим, М., 1966 г., ч. II, стр. 194, бележка 250 под линия) го превежда като “**Ванад**”, а според Камила Тревер името му е било **Вананд**. (31), (32) Че **Ванад** е вярната транскрипция, се вижда от сходното сарматско име **Ванадасп** – покорител на коне, владеещ (много) коне (ванад+асп): **Βανάδασπος**, името на цар на язигите, (Дион Касий, 71, 16, 1): < староирнаското *vanat-aspa – “укротител на коне”, от vanat – победител. (33)

[28] партянска титла, владетел на съюзен народ. Самата титла μεγιστάνοι е гръцка по произход, но е заимствана и използвана в Партия, откъдето се разпространява и в Армения.

В своите „Анали” Публий Корнелий Тацит споменава за същия случай но в по-друг и не толкова ясен аспект: “Минавайки през областта на тавранитите[29], Корбулон избягнал неочаквана опасност. До неговата палатка бил заловен въоръжен **някакъв варварин от знатен род**. След като бил подложен на мъчения, признал че неговата задача е да го убие и издал своите съучастници. След това дошли пратеници от (обсадения) Тигранакерт и заявили, че ще отворят вратите на града. За да го умилостивят, гражданите на Тигранакерт изпратили на Корбулон златен венец. Той благосклонно приел дара и заповядал да не се нанася ни най-малък ущърб на жителите на града”. Но когато римляните тръгват към града, портите били затворени. **Тогава Корбулон обезглавил знатния пленник и изстрелял главата му с балиста, за да сплаши жителите на града.** (28)

Двата източника се допълват, Секст Фронтин съобщава името на екзекутирания варварски мегистан (Ванад / Вънд), докато Тацит описва обстоятелствата при които е заловен – мисия за отстраняване на Корбулон.

Плиний Старши уточнява, че войските на Корбулон достигнали Армения през прохода “Каспийски врати”, който се намирал в Иверия. Той съобщава още, че някои от римляните погрешно го наричали с името “Кавказки врати”[30]. По средата на прохода преминавала реката Дирикдон, т.е. Терек-дон, река Терек. (29) Всъщност Плиний посочва, че това е същия проход (Порти Торайски)[31] за който векове по-късно пише Михаил Сирийски, зад който живеят българите. Логично е римляните да минат оттам, тъй като тогава Иверия е техен съюзник.

Войната с римляните и съюзните им ивери продължава 10 години, в 63 г. Трдат отново си връща трона и в крайна сметка, партяните успяват да се наложат с Рандейския[32] мирен договор. В постигнатия мир с Рим, се узаконява партянската династия на арменския престол, но формално страната се поставя под васалството на Рим. На практика нейната политика е обвързана изцяло с Партия. (30)

Ако се приеме, че българите на Ванад / Вънд идват в Армения малко преди 35 г. поради аланското нашествие и войната на иверите, то логично е Ванад или неговия наследник, вече като съюзник на Армения да е управлявал народа си до своята гибел в 59 г.

М. Хоренаци и Й. Драхсанакертци съобщават за гонения на евреите. М. Хоренаци съобщава че родът на евреина Багарат, син на Шамбат се е заселил в Армения при цар Вахаршак и като негов сподвижник и съюзник е получил висша нахарарска титла и наместничество на “западните земи, където вече не се чува арменска реч”. Вахаршак издига храм в Армавир[33] на “Слънцето, Луната и своите предци” и изисква от Багарат да им се поклони и да се откаже от юдейската вяра. Той не се подчинил и изпаднал в немилост. При следващият владетел Аршак, Хоренаци ни съобщава че двама от синовете на Багарат са били екзекутирани, тъй като не искали да се откажат от юдейската вяра. Именно тогава са станали и междуособиците при българите. (34) Екзекуцията на Ванад е при цар Трдат I (54 – 59 и 63 – 88 г.)

Според Г. Мелконян и С. Еремян, Шамбат, бащата на Багарат се преселва в Армения именно при управлението на Трдат I, от Адиабена, тъй като през 67 – 73 г. има антиримско юдейско въстание, жестоко потушено от император Веспасиан (69 – 79 г.) и синът му съуправител Тит Флавий (79 – 81 г.), а “юдейската вяра” вероятно е ранното християнство. (35) При Абгар управлявал Армения от 13 г. до 50 г.

[29] жителите на планината Тавър, района на Диарбакър се намира в близост до югоизточен Тавър.

[30] “Тук аз трябва да поправя една грешка, правена от мнозина, даже и от тези които наскоро взеха участие в похода на Корбулон в Армения; те грешат като казват че прохода «Каспийски врати» в Иберия (Иверия, Грузия), за който казахме, трябвало да се нарича «Кавказки», и така дори го обозначават на картите, които ни изпратиха оттам”.

[31] Самото название “Торайски” идва от грузинската историческа област Тори, днес е известна като клисурата Боржоми. Вж. по-подробно в епилога на статията.

[32] Рандея се е намирала до съвр. турски град Харберда. В 62 г. Трдат обсажда там римските легиони командвани от пълководеца Пет и ги принуждава да се предадат. Така приключва римо-арменската война, а Партия затвърждава позициите си в Армения.

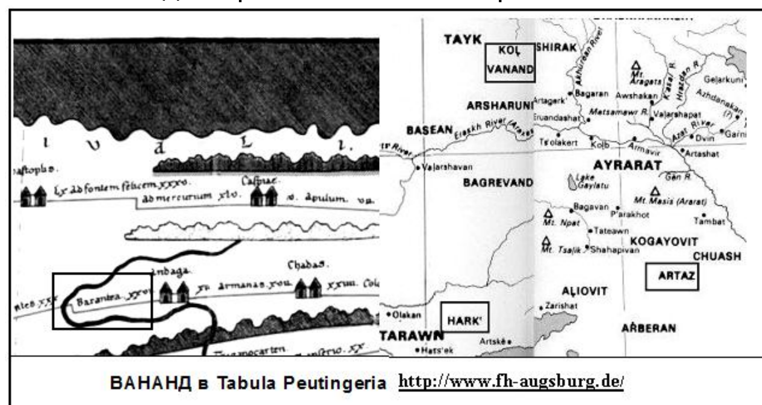
[33] намирал се е в гавара Арагоцотн на Айраратската равнина, у Птолемей Armaoyïara, сега Сардарабад. Названието означава «Лунен град». **Арма, Армас, Армати** е хетският бог на Луната, название с хето-неситски и хето-лувийски произход в хетски arma, карийски armo, ликийски erme, ermme, лидийски armtha – луна.

християнството се толерира, но при следващият владетел след Трдат I, Санатрук I (91 – 109 г.) има гонения и екзекуции на християни[34].

Другата податка е съществуването на топонима Вананд в “Tabula Peutingeria”, за което в българската литература пише проф. Ат. Стаматов. Той се открива като селище “Barantea”, което Я. А. Манандян чете “Banantea” с пояснение, че отговаря на древноарменското “Vanand” - в род. п. “Vanandeay”. Аналогично съседните Arachia и Artaza са съответно Харк[35] и Артаз[36], нови названия използвани вместо старото название Шаваршан или Шаваршакан. Те са непознати за Птолемей, което показва че в периода на втор. пол. на II в. – нач. на III в., с окончателната редакция на “Tabula Peutingeria” в IV в. от Касторий (Castorius), областта Ванaнд вече е носила своето българско име. (36)

За областта Артаз, съседна на Ванaнд със сигурност се знае че получава името си, когато голяма група алани вследствие на междуособици, са заселени в район и го наричат “Артаз”[37]. Такава област Артоз, Ардоз, съществува около изворите на Терек, което показва откъде са дошли преселниците. Според повечето изследователи (Ю. Гаглойти, В. Кузнецов, Т. А. Габуев) това преселение на алани е станало в периода между двата големи алански похода срещу Армения, или между 72 г. и 135 г. (37), (38), (39) Това преселение на аланите е свързано със събитията около идването на аланската принцеса Сатеник и бракът и` с арменския цар, и разспространението на християнството сред някои от аланите в Армения, които стават мъченици за вярата и са известни като „Воскяните”.

Ванaнд и Артаз възникват в сравнително близко време, съдейки по съвместното им появяване в “Tabula Peutingeria” и това е станало съотв. през I – II в. Но е трябвало да минат поне 100 години, за да се утвърдят новите названия.

ВАНАНД в Tabula Peutingeria http://www.fh-augsburg.de/

Появата на българите в Кавказ е отбелязано и от друг автор – Гай Плиний Секунд (23/24-79 г.) който в своята „Естествена История”, в описанието се на народите в Западен Кавказ, съобщава етноним, твърде приличащ на българското име, във варианта му известен от по-късните сирийски автори: „Във вътрешността на областта се намира богатият град Питиунт[38] (Пицунда), който е разграбен от (колесничарите) гениохите[39]. Зад него в клисурите (във вътрешността) на Кавказките планини, живее **<u>сарматския народ на</u>**

---

[34] Санатрук е племенник на царя на Осроена със столица Едеса – Абгар който е и бивш арменски цар, и след смъртта му, наследява короната на Едеса. Абгар е били християнин и в държавата му е било разпространено ранното християнство. Не е ясно дали Трдат I е имал син-наследник, известно е че племенникът му Ашхадар (Axidares), син на брат му Пакор II (Pacorus II), цар на Партия, е на арменския трон около 110 г., т.е. след Санатрук, който загинал на лов. Вероятно Санатрук е бил в родствена връзка със Трдат, чрез баща си, тъй като според М. Хоренаци е израстнал в Едеса, в двора на Абгар и е син на неговата сестра. Трдат не е имал преки наследнци, но е неясно как за такъв е избран Снатрук, но се знае, че това става със съгласието на Рим. Първоначално Санатрук е търпим към християните, но впоследствие започва гонения срещу тях, дори по негова заповед е екзекутирана и собствената му дъщеря Сандух, която също били християнка. Предполага се че Вахаршак I е негов син.

[35] **Харк** – 9-ти гавар (окръг) в областта Туруберан (Тобарена) на Велика Армения, разположена на изток от горното течение на р.Ефрат. Харк е на югозапад от Ванaнд.

[36] **Артаз** – 15-ти гавар в провинция Васпуракан на Велика Армения, разположена по течението на реките Аракс и Тгмут. Артаз е на югоизток от Ванaнд.

[37] в осетински дигорски ærdozæ, иронски ærduz, `rduz, български диал. **рудина** и означава долина, клисура, планинско пасище. В БЕР (40), думата се обяснява като немска заемка Ried – място очистено от дървета. Думата няма др.славянски аналози. В. Абаев го извежда от иранското drauša – кастря, очиствам, подрязвам. (41) Или очевидно имаме славинизирана форма на древнобългарска сарматска дума.

[38] името произлиза от др.гръцкото pithius – бор, тъй като в района е имало борова гора. Абхазите наричат района Амзара – в пр.: боровата гора, а грузинците Бичвинта / Пичвинта – от груз. p’ichvis (ფიჭვის) – бор.

[39] цени, цанари – грузинско племе. Името се свързва с груз. “цхени” – кон, оттук колари, колесничари, превозвачи.

епагеритите, а до тях – савроматите. Именно при това племе, Митридат потърси убежище по време на принципата на Клавдий, и от него научаваме за съседното племе, **тали**, които се разселили на изток до залива на Каспийско море, където той казва, че пресъхвал при отлив. (42)

В „Географията" на Птолемей епагеритите фигурират като **пагирити**[40] съседи на аорсите, а на мястото на плиниевите **епагерити** е поставил друго племе **- агорити**[41]**,** които обаче са различни от **епагеритите**. Като отстраним сарматския (осетински) суфикс за мн.ч. –tæ, тъй като информаторът на Плиний е ираноезичен (Митридат III, цар на Боспорското царство, разгромен от аорсите и римляните в 49 г., при управлението на император Клавдий: 41 – 54 г.), получаваме **пагири/пагери**, което е твърде близко до **пугури**. (43) Синхронно с появата на българите на Вънд в Армения, на север от Кавказ живее народ носещ името **пагири – пугури**!

Булхарите на Вардан и барсилите на др. автори

Известният арменски автор Вардан Аревелци в своята "Всеобща История" ясно споменава името българи в събития от II в.: "В дните на Вахарш народите **Булгхари** и Хазири, водени от царя им, някой си Внасеп Сурхап, достигнали до р.Кура и се разположили на голям стан. Вахарш, ги нападнал, победил и преследвал чак до прохода Чор, но една стрела го улучила и той умрял след двадесетгодишно управление". (44) Аналогично сведение дава и М. Хоренаци, но вместо "булгхари" говори за "басили" (барсили): "…В дните му като се обединили множествата на северняците, сиреч на хазарите и басилите, излезли от вратата Чор[42], начело със своя предводител, някой си Внасеп Сурхап…". (45) Степанос Таронеци също пише за "хазири и басили", а Ухтанес – за хазари и барсеги, т.е. барсили (с буквата ład ղ) (във френския превод на Брусе (Brusset), стр. 245 "Khazars et Barseghs").

М. Хоренаци смесва личностите на двама владетели с това име, Вахарш / Вахаршак I (116 – 140/3 г.), и неговия внук Вахарш / Вахаршак II (185 – 198 г.) който загива при нападението на "северните племена" (българите / барсили и хазарите). Но Хоренаци, както и др. арменски хронисти, ги обединяват в една личност и пише, че този цар достроил града Вардкесаван, обградил го с високи крепостни стени и го нарекъл на свое име Вахаршапат, който е съвр. Ечмиадзин. Както беше изяснено, градът е построен от римляните и е предоставен на Сохемос за столица, а Вахаршак II само продължава традицията и вероятно е достроил и разширил новата столица. Самият Хоренаци пише че сведенията за тези събития и царуването на Вахаршак е заимствал от сириеца Бардацан[43]. Степанос Таронеци му преписва построяването на Вахаршаван.

По времето на Вахаршак I, през 135 г. също е известен голям алански поход срещу Армения, описан от Дион Касий: "Фарасман (II), царят на Иверия, подтикнал аланите или масагетите да нападнат владенията на партите и ги пропуснал през земите си. Набезите на тези варвари били насочени най-вече към Мидия, и само

[40] споменати при аорсите: „След това по брега на океана при Вендския залив са разположени велтите (балтийско племе), над тях са оссиите (вероятно естите), след това най-северно са карбоните, източно от тях кареотите и исалите; под тях са гелоните (галинди - балтийско племе), хиподите и меланхлените (букв. зн. „облечени в черно"), под тях са агатирсите (акацирите), зад тях аорсите и пагиритите, под тях саварите (савирите) и борускиите до Рипейските планине (Урал). (46) Предвид твърде неточното посочване на пагиритите, доста по-северно от реалната им локализация, може да се мисли че зад "боруски" се крие етнонима **барсили**.

[41] споменати на мястото на епагеритите на Плиний. Αγροι, племе обитавало около Меотис (Меотида/Азовско море) според Страбон (XI 2, 11), **Αγαροι**, са Птолемеевите агорити (Agoritae) и са съседи на конапсените и метибите, които живеят в Западен Кавказ, до Гаврановата планина. Според Д. И. Гулия „**агруа**" е названието на мегрелите (предадено от Плиний като **Αγαροι)**, дадено им от съседните абхази. То означава „крайбрежни жители" и в същото време отразява и мегрелското самоназвание „Егри". (47)

[42] Чор/ Chor (Тзур / Tzur / Цур / Tsur), Чол / Chol или Дербенд / Derbend. Името идва от лакското čira, лезгинското (арчийско) čer, хиниалугското čärä, кайтакски čali, даргински čulli, табарсарански cur, cali – стена. В лезгински *qula – преграда, капак., вж. The Tower of Babel. An Etymological Database Project http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?flags=wygnnnl Проходът е известена като "Каменната стена".

[43] Бар Дайсан или Бар Десан / Bardesanes, Bardaisan or Bar-Daisan (154 – 222 г.) сирийски книжовник от Едеса, но трудовете му с изкл. на "Книга за законите на страните" (Book of the Laws of the Countries), не са съхранени.

страха от римското могъщество, спасил Армения и Кападокия от техните нападения. Те се върнали в своята земя, защото се уплашили от Флавий Ариан, наместника на Кападокия и били задоволени от щедрите дарове с които ги обсипал Вологез II, царя на Партия". (48) Всъщност споменатия Вологес не е партянски цар, а Вахршак I, цар на Армения. Объркването идва от факта че по същото време в Партия управлява Вологес II, който води непрекъснати войни с братята си за трона[44]. Управлявал е източните провинции на Партия.

За началото на III в. "Картлис цховреба" съобщава че по времето на цар Амазсп, от Двалетия (земите на двалите), овсите и другите северни народи нападат Грузия, с цел да разграбят гр. Мцхета, но Амазсп успява да ги победи и прогони, като убил и предводителя им. В следващите години част от западните еристави (аристокрацията) се разбунтува срещу него и поискали от царя на Армения да постави на трона вместо Амазсп, своя син. Арменците подтикват овсите (аланите) да нападнат от север и съвместно с въстаналите еристави разгромили войската на Амазсп, като самия той загинал. Събитието е датирано "когато цар на Армения станал Косаро (Хосров I Велики (198 – 216 г.), син на убития Вахаршак II), същия Косаро който воювал с персийският цар Касре (Шапух или Шапур I). (49), (50) Тук Хосров I, е объркан със своя внук Хосров II (252 г.), който приютява последни Аршакиди след падането на династията в Партия и воюва успешно с първия сасанидски владетел Арташир I Папакан, а не със сина му Шапур I. Убит е по заповед на Ардашир I, чрез партския емигрант в арменския двор Анак, бащата на св.Григорий Просветител.

Друг арменски автор Агатангел, нарича „северните народи" зад Кавказ с общото име „хони" и съобщава че наследникът на убития Вахаршак II, Хосров I, (но в случая става дума за Трдат II 217–252 г., наследника на Хосров I), използвал наемници „хони" през 224 г., за да воюва със сасанидския владетел Арташир I (Ardashir I), в защита на своя сродник, сваления последен партски цар Артабан IV (213 – 225 г.). Преди това обаче Хосров I нахлул в земите на „северняците" разгромил ги, отмъстил за смъртта на баща си и взел много заложници. (51)

Ако въстанието на западните еристави е било в началото на управлението Хосров I, т.е. в или след 198 г. (?), нашествието на овсите (аланите) и северните народи над Грузия се явява в синхрон със споменаването на българите / барсилите и хазарите, които нападнали Вахаршак II в 198 г. Амазп II царят на Картли, както се предполага, е управлявал в периода 185 – 189 г., а неговия наследник и племенник, Рев I (189 - 217 г.) е бил поставен от ериставите-въстаници. В този случай, очевидно, събитията свързани със смъртта на Вахаршак II, свалянето на Амазсп II и установяването на Хосров I са протекли на фона на голяма и продължителна акция на «северните народи», или българи / барсили, хазари, овси (алани), вероятно и др. местни кавказки племена, в страните от Закавказието. Така че както се вижда, нападенията на българи / барсили и хазари, не са изолирани, а синхронни с големите акции на аланите и др. „северни народи" към страните на юг от Кавказ.

Арменските извори ни дават и двете най-ранни имена на български владетели, едното е Вънд, а второто е на българо-хазарския цар Внасеп (Вънасеп) Сухрап. И двете имена показва ирански паралели[45]. Напр. в издадената през 1888 г. във Венеция «История на Армения» от Акоп Исаверденц (Hakobos Isavertents или Jacques

---

[44] В 77 г. воюва с брат си Пакор II, но е победен и изпратен в източните провинции на държавата. По-късно в 105 г. оспорва трона на другия си брат Хосров, и след неговата смърт е признат за съуправител на новия владетел Митридат IV, син на Вологез I (51 – 78 г.) и продължава да управлява източните провинции, до смъртта си в 147 г.

[45] **Вънд**, среща се и в съвр. български като **Въндо / Въндьо**. Във всички индоирански ез. коренът *vant-/ *vand- и *vanat- / *vanad- означава желая, стремя се, владея. (53) В пеласгийски, в надписите от Микена wanaka – господар, владетел. При етруските е съществувал бог наречен Vanth. (54) При арменците бог Ванатур (Vanatour) се свързвал с настъпването на Новата година. Ванитар или Вандар (Wānitār / Wāndār) е герой от „Авестата" син на Ирадж (първият цар на Иран). Името означава „Победител на мрака" или „Победител на злото". (Ф. Юсти)

Вънасеп Сухрап – може да се разгледа като **Вен / Вън+сеп** – авест. spit, перс. sapēt, safēd – светъл, а втората част на името **Сухраб** е изцяло иранска, идентична с митичния герой от „Шах-наме", богатира Сухраб, син на Рустам, в пехлеви suxr - червеникав. Също Сухраб / Sohrāb или Suhrāb, се превежда като "рубин", „блясък" от перс. sorkhabē – яркочервен. (55), (56) При чувашите се среща мъжкото име Ваней, Ванетте, Ванис, а при осетинците Уана, Уане, Уанкъа, Уанес, Уаниа, Уаничка. Съвр.осетнискoто „у" отговаря на сарматското и аланско „в". (57), (58)

Issaverdenz) (1835-1902 г.), във връзка с това нападение на Внасеп Сурхаб (Venasseb Sourhab), цар на хазари (Khazirs) и пасили (Passils), т.е. басили, барсли, авторът се придържа стриктно към Мовсес Хоренаци, но уточнява, че **„те били сармати по народност”.** (52)

Във връзка с тези събития, буди недоумение изказаната хипотеза от доц. П. Голийски, че всъщност българите на Вънд се преселват в Армения, след битката с Вахаршак II, който загива в резултат на раняването. При условие, че Мараба Мцурински или Мар Аба Катина, вероятно е бил съвременник на тези събития, и секретар на злополучния арменски владетел, няма как да опише нападението на българите, като мирно заселване. От разказа на М. Хоренаци, косвено съдим, че Мараба Мцурински не е писал за управлението на Вахаршак, възможно е починал преди своя господар, тъй като М. Хоренаци го определя като „старец“, т.е. е бил в напреднала възраст.

Според П. Голийски именно това нападение на Вънасеп Сухраб са “големите размирици в дните на Аршак” за които пише Хоренаци. Преселението на българите е едно и е станало около 186-187 г. (53) Смятам обаче, че това отнасяне за късно, и невярно, предвид посочените по-горе аргументи.

Следващо голямо нападение на барсилите в Армения има при цар Трдат III Велики (287 – 330 г.). Агатангел нарича нашествениците „масаха-хона” (masakha-hona) (хони-масагети), а Мовсес Хоренаци казва че Трдат минава през земите на албаните, за да пресрещне нападащите го северни народи.

За разлика от Агатангел, Хоренаци описва по-подробно събитието. Трдат достига до Гаргарейската равнина (Карабахската степ), на десния бряг на р.Кура и се сблъсква с народа басили (барсили). Арменският цар предизвиква на двубой владетеля на барсилите и успява да го убие, като го разсякъл на две с меча си, след което барсилите започнали да отстъпват, без да дадат сражение. Трдат ги преследва до „земята на хоните”. Въпросното събитие е посочено в интервала между възкачването на император Константин Велики – 303 г. и по-вероятната дата за покръстването на Армения – 314 / 316 г., Мовсес Каганкатваци разказва почти същото, а един друг хронист Зеноб Глак, в своята „История на Тарон” също описва това събитие, като нарича злополучния владетел на барсилите – цар на Северен Тедрехон. М. Хоренаци и Степанос Таронеци разказват че царят на барсилите хвърлил аркан и заловил Трдат, който разсякъл примката, а после и встъпли в двубой с нападателя си, като го разсякъл на две с меча, и обезглавил и коня му. Аналогично “Картлис цховреба” съобщава за голямо синхронно нападение на овси и хазари в Грузия по времето на цар Мириан (Михран) III (284 – 361 г.). (54)

Рафаел Исарлов, в своята „История на Грузия” посочва че в IV в., по времето на Мириан, Грузия е нападната от „номадски племена, скити, хазари и булкари (Bolkars) (българи). (59) Покръстването на Армения е спорна дата, но в „Църковна история” на Евсевий Кесарийски се съобщава, че в 311 – 312 г. римляните предвождани от император Максимин Дая (270-313 г.)[46], са нападнали Армения, заради приемането на християнството като официална религия, така че въпр. събитие е станало преди Медиоланския едикт на Константин Велики от 313 г., еманципиращ християнството. (60)

Названието „Тедрехон” идва от грузинското tetre თეთრი – бял, т.е. „Бели хони” (бели хуни). В житието на Петър Иверски се посочва че „белите хони” са съседи на Иверия (Грузия). (61) Житието на Петър Иверски се отнася за V в. Първоначално е било написано на гръцки, но после е преведено на сирийски. В житието се разказва историята на Фарасман, висш византийски аристократ, по произход ивер (грузинец). По времето на първия византийски император Аркадий (395 – 408 г.) той заемал висш военен пост в двореца. Изпаднал в немилост, заради любовна връзка с императрицата Евдокия и се спасил в Иверия чрез бягство. Тук предявил претенции за трона и за да завземе властта прибягнал до помощта на „белите хуни” (lhewħ` ħwn`) ܠܗܘ̈ܢܐ ܚܘ̈ܪܐ, които били съседи на Иверия. Текстът споменава че „белите хуни” причинявали много беди на византийските поданници. В сирийският текст има буквална транскрипция, а не

[46] Наричан е с прозвището Дая (Daia) или Даза (Daza), т.е. “овчар”, поради селския си, мизийски произход.

превод на гръцкото „левкохуни". (62) В случая събитията са преди появата на савирите в 463 г. което показва че най-вероятно впр. „бели хуни" за барсилите и българите.

Но пък Ухтанес Себастаци (935-1000 г.), автор от X в., разказайки за нападението на „северните народи" уточнява, че Трдат се спуснал в равнината Гаргараци[47], достигнал границата на Агвания (Aghovanie / Ałovanie)[48], и разсякъл на две, царя на Балкх Բաղք (Baghk / Bałkh, с "ład" Ղ)" (вж. превода на Брусе, стр. 267), което е интересно предаване на известните от Хоренаци и другите автори "басили/барсили", и показва че може би, той директно свързва **българите** с **барсилите**. (63) Както това прави и Вардан Велики!

Вижда се, че българи / булгхари в арменските извори, тясно, даже плътно се припокрива с барсили и с по-общото "хони", "хони-масагети", и "бели хони", което се потвърждаваи от сирийските автори, поместващи българите в страната Барсилия.

Следващото споменаване на „ванандаците" е пак от Мовсес Хоренаци. Става дума за разделянето на Армения в 387 г. между Персия и Византия. Хосров III (387 – 389 г.) е подчинен на Византия, а Аршак III (378 – 389 г.) – на Персия. Политическата криза в Армения и чуждата окупация е предизвикала бунт на част от Ванандаците (арменизираните българи): „По времето на Хосров, се отделили хора от рода Ванандаци. Те не подкрепяли нито едната, нито другата страна и се укрепили в своите горски райони и скалистите клисури на Тайк. Знимавали се с разбойничество и нападали земите на двамата арменски царе, като смущавали и тревожили нашата страна. Военноначалника Сахак, подчинен на Хосров ги нападнал, много от тях убил, а повечето прогонил към границите на Четвърта Армения. Но те не се заселили в страната Халтик, която е под покровителството на гърците, нито преминали към Аршак, а намерили убежище при някакви разбойници в Четвърта Армения, на границата на Сирия. А Ванандците с голямо удоволствие се занимавали с разбойничество, смятайки това за справедливо и приятно. След дълго преследване Сахак ги прогонил до границите на Мананали[49]". (64) Малко по-късно, вече напълно арменизираните „ванандаци" (Въндови българи, жители на Вананд) които са християни, участват във въстанието на Вардан Мамиконян (450/451 г.) срещу Сасанидското (персийско) владичество. В същия географски район, в "Продължението на Историята на Тарон" от Йоан Мамиконян, се съобщава за местност Пулк Պուղկ която е се е намирала западно от Ефрат. В превода на Виктор Ланглуа[50] тя е предадена като Boughg, с "lad" Ղ, което показва че в ранното средновековие (VII в.) е звучало като Bułg (в западноарменски), или Pułk` (в източноарменски). Николай Адонц я съобщава за р. Пулк, вливаща с в Ефрат, явно протичаща през същата област и съхранила името си до XIX в.[51] П. Голийски, съвсем основателно смята, че това е название останало от българите (ванандаците-разбойници) заселили се там, след като са били прогонени от Сахак. (65)

Твърде интересно е и едно късно сведение на арменсикят историк Левонд (или Гевонд), който в своята «История на Халифите» съобщава за византийския поход срещу България в 756 г. и за подвизите на арменския аристократ на византийска служба, Тачат Андзеваци "в страната на сарматите, която се нарича **Булхарк**" **(Булкарк)**! (66) Т.е българите се наречени сармати!

Какво означава Влъндур (Внъндур) (Vlandur / Vnandur) на булкара Вунд (Вънд), или Влъндурите / Внъндурите на българина Вънд ?

Названието венентери, внъндури се явява втори етноним на българите, използван от съседите им хазари, които ги наричат В.н.н.т.р. А това се е произнасяло като Вънантер / Венентер, аналогично на Внъндур. В писмото си хазарския владетел

[47] Гаргарейската равнина е Карабахската степ, т.е. граничната за Армения област Арцах – съвр. Нагорни Карабах.
[48] Кавказка Албания – Алуанк, с "gh" е съвр. произношение, тъй като названието се пише с "ład" Ղ.
[49] Областта Терджан в Турция.
[50] Victor Langlois. Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. Tome – 1, Paris. 1867., p. 379: https://archive.org/details/collectiondeshi01langgoog and http://denisdonikian.wordpress.com/2014/01/21/historiens-de-larmenie-en-traduction-francaise/
[51] Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. С-П. 1908 г. (фототипно изд. Ереван. 1971 г.), стр. 49.

Йосиф, до Хасдай ибн Шафрут, написано в 951-952 г. казва: “Те (българите) били победени (в своите стари земи), а те (хазарите) ги преследвали, докато не преминали голямата река Дуна”. До ден днешен те (българите, написано “в.н.н.т.р”.) живеят близо до Куштантиня (Константинопол), а хазарите завладели тяхната страна.” (67) Под формата В.н.н.д.р., българския етноним се среща и в арабската географска традиция. В „Худуд Ал Алам” се споменават като V.n.n.d.r и N.nd.r, напр.: „От маджарите (magyars) на изток има планина, на юг от нея се намира народа В.н.н.д.р. (Дунавска България), които са християни, а на запад и север е областта на русите. (68) Трансилванските Карпати, са първата граница между маджарите (Унгария) и I-та Бълг. д-ва, след преселението на последните в края на IX в., в Панония и Трансилвания.

Още в 1875 г. Гаркави обяснявя названието V.n.n.t.r и от писмото на хазарския каган, като название на българите, отговарящо на византийското Ούννογουνδουροι, Ουνογουνδουροι (унногундури, оногундури), но това става, преди откриването на известния арабски текст “Худуд Ал Алам”. Марквaрт също свързва арабското (*n.n.d.r) с българи. Унгарците също използват названието „нандор” (nándor[52]) за обозначение на българите. От арменците, названието е заето и у византийците, където приема формата Ούννογουνδουροι, Ουνογουνδουροι (унногундури, оногундури).

В “Историята” на М. Хоренаци то е записано с Ղ „лад” (lad) вместо Լ „люн” (lyun), както се предават неарменските чужди имена. Хазарската, арабската и унгарската форми (Vnntr / Vnndr / Nndr), които са независими от арменската, потвърждават това![53] Така написано Վղընդուր (Vłëndowr) би трябвало да се прочете в староарменски като “Влъндур” и отразява грешна транкрипция на името, вероятно от сирийски източник, какъвто може би е бил текста на Мар Аба Катина (Мараба Мцурински), която е направил М. Хоренаци, тъй като в сирийската азбука „ламед” ܠ (л) и „нун” ܢ (н) са твърде близки и лесно могат да бъдат объркани от чужд преписвач, особено като се отнася за чуждо (несирийско и неарменско) име. Напълно възможно е таза грешка да я направил и самия Мараба, тъй като не е известно той, от какъв източник е научил за българите!? Най-вероятно от сирийски текст! Така Внъндур е било записано с буквата „лад” (ład), която обаче в следващите векове променя своя изговор от ł в gh (съвр. название на буквата е ghad), и вече промененият изговор на Vłëndowr (Влъндур) във Vghëndowr (Вгхъндоур) е възприето закономерно от византийците под формата Ούννογουνδουροι, Ουνογουνδουροι (унногундури, оногундури). (70), (71) Така обяснява произходът на името ВННТР българският учен, специалист по арменски език, доц. Петър Голийски. (пръв и единствен до сега в българската и световната научна литература).

Като самоназвание предполагам, че “внъндур” е производно на пратохарското ***weonduru** – славен. В етимологичния речник на Дъглас Адамс, wäntare означава действие, wäntreśśe – силен стремеж, weñenta – възхвалявящ, тох. (а и б) *weñ – говоря, възхвалявам, и като първооснова той посочва прототохарското ***weonduru,** съотв. в санскрит vandāru – възхвала, в протоиндоевроп. *wn̥dr̥wo > пратох. *we/ondoru – слава, възхлвала. Също winās / wināsk – слава, почести, възхвала, wiñcaññe – най-силен. Китайските хроники съобщават, че управляващият род при юечжите (Yuezhi) 月氏, (тохарите Арсите / Роучжи 月氏) е наречен **Вен** (Wen) 温 (зн. на йероглифа – мил, приятен[54], топъл, но в случая предава фонетично чуждо име). Представители на рода

[52] При унгарците и румънците съществува и лично име Нандор, срещало се е при българите – Нандро, днес запазено като фамилното име Нандров(и). Унгарското название на Белград (сега столица на Сърбия) в средновековието е било Nándorfehérvár (или Bolgárfehérvár) – български бял град. (69) Градът никога не е влизал в границите на средновековна Сърбия!

[53] изключение прави само Ал Масуди който съобщава, че в съседство с аланите и хазарите живее народа (al-w.l.nd.r.ya), чието име идвало от столицата им, града (w.l.nd.r). В случая има предвид града Беленджер, араб. транскрип. на Баландар < перс. boland, пехлеви bāland – висок, и пехлеви dar, осетински duar – врата, проход, т.е. горен, планински проход.

[54] китайското понятие 温 - мил, приятен, е стара тохарска заемка, от тох.(а) wañi, тох.(б) wīna – удоволствие, приятен, тох. (б) winā̃ññentär – радостен, щаслив, произв. на праиндоевроп. *wēn(h_x)iyo- хубав, красив, надежден, авестийски vanaiti – славен, победоносен, санскрит vánati – харесвам, радвам се, победоносен, ликуващ, vanas – любов, ст.англ. wine – приятел, старонорв. vänn – надежден, красив. (Д.Адамс) Сравни тох. winā̃ññentär с вннтр (венентер / внъндур), като алтернативно значение: носители на щастието, божествената предопределеност (qut – при тюрките, χwarna при иранците). Това е друго смислово близко производно на същия индоевроп. корен, както и славен, вазхваляван, т.е. добър, надежден и т.н.

Вен управлявали държавите създадени от Юечжите (Арси) в цяла Средна Азия. В “Хан-шу”, гл.94б, се съобщава че владетелят на „Малките юечжи[55]”, васал на шанюя (shanyu), чиито владения били в района на старата столица на юечжите – Чжанйе (Zhāngyē) 張掖 (съвр. пров. Гансу / Gansu), се титлувал Веноуто-ван (89 г.пр.н.е.), като се предава със същия йероглиф (wēn) 溫. По този въпрос А. Малявкин пише: „Титлата **Вен-ван** (**Wen-wang**) 溫王 се съобщава в повечето китайски източници, но подробна информация за нея няма. Може да се предполага, че в случая това е обозначение на родоплеменно название съществувало при юечжите”. (72) Цялата титла е “веноутован” (wēn ǒu tú wáng) 溫偶駼王[56], като възстановката на произношението в епохта Хан е било åwānnγwātú (Старостин), ªuənnγəuduo (Шуслер), или ªwonnγuwthu / ªwonnγuwdu (Бъкстър), посл. йероглиф wáng 王 озн. владетел, княз. Съчетанието “оуту” (ǒutú) 偶駼 (nγwātú, nγəudu, nguγdu или nγuwthu) не е дума, двата йероглифа като израз озн. чифт, двойка ниски коне (駼 - нисък кон “таоту”, вид “пони”), поради което Н. Бичурин го е превел по смисъл като караул, охрана, граничен княз, а В. Таскин като военен лагер, дори го сравнява с тюрк. ordu[57] – орда, войска, което също не е особено удачно. (73) В такъв случай смятам, че много по-удачно е целия израз “wēnǒutú” да се приеме за китайска транскрипция на чуждо некитайско название, и това е съотв. пратохарското ***weonduru (**др.бълг. **вънъндур / венендер, вenентер)**. Смислово може да се приеме за “славни”, т.е. управляващия род / племе, както и го представят китайските хронисти – родът Вен 溫 е управляващият род на юечжите и техните наследници, както в старите земи в Гансу, така и в Средна Азия. Или самото пояснение “управляващи” се е превърнало в нарицателно название на общността, подобно напр. на “царски скити, царски саки”. И явно българите, или по-точно управляващото им ядро, са били част от тази тохарска общност, които синхронно с миграцията на юечжите към Средна Азия (средата на II в. пр. н.е. или 165 г. пр. н.е.), в началото на I в. от н.е. вече са забелязани от арменците и от Плиний Младши в Западен Кавказ. За около 100 години, част от мигриралите тохари от Централна Азия, увличат със себе си сарматската маса в “Степния коридор на Средноазиатското междуречие” и вече като сарматско племе достигат до Кавказ.

Така че, най-вероятно названието **вънъндури / венентери**, е означавало първоначално “славни”, а израза “Вънъндур (Վղընդուր) булкар Вунд / Вънд” (Վունդ / Vownd) – освен дословното «вънъндурите-българи на Вънд», може да се тълкува като “славните българи на Вънд”. По-късно това име се превръща като втори етноним на древнобългарската общност. **Гръцката транскрипция „уногондури”, която е закономерен резултат на заемане от арменски, не трябва да се смесва с оногури или хуни, както поголовно се прави по инерция и незнание, тъй като това са названия със съвсем различен произход, нямащи нищо общо помежду си!**

Бунтурките на грузинските източници и вънъндурите

В най-ранните грузински източници “Мокцевай Картлисай” (гл.1) или “Обръщането (покръстването) на Картли” е твърде вероятно да се съобщава за народа **вънъндури**. Най-ранните сведения са за времената на Александър Велики: “Когато цар Александр прогонил потомците на Лот и ги отблъснал към полунощната (северна) страна, тогава [той] за пръв път видял свирепите племена **бунтурки**, живеещи по течението на р. Кура в четири града и техните околности. [Това са: град Саркин, [град] Каспи, [град] Урбниси и [град] Одзрах, и техните крепости са били: голямата крепост Саркин, и царските крепости Каспи, Урбниси, Одзрах. Александър бил удивен като разбрал, че те са потомци на йевусеите[58]. Когато при тях настъпел глад – и труповете на мъртвите изяждали. Но Александър не бил в състояние да се справи с тях и така напуснал

---

[55] това са юечжите/роучжи (арси-тохари), които не се преселили в Средна Азия, а се подчинили на Сюнну.

[56] вж. “Хан-шу” (Han shu, ch. 94b), гл. 94 б: http://zh.wikisource.org/wiki/漢書/卷094下

[57] тюрк. ordu – военен отряд, свита на владетеля, стан на владетеля, в уйг. Ordukänt, Ordubalik – ордениски град, столица. От др.тюрк. > монг. ordu, orda, калмик. ordó – двор, лагер, бивак, монг. ordon – дворец, манджж. ordo – шатра. (Рамстедт) Предполага се заимстване от друг език (Щербак). (74) Въпросният източник е тох.(б) wertsiya, wrāt, в тох.(а) wratsi – военна свита на владетеля, близкото обкръжение, събрание, съвет. Д. Адамс го свързва с пр.индоевроп. wordhyena – маса, група, множество хора. (75)

[58] библейски народ.

тяхната страна. Тогава дошло едно войнствено племе, наречено хони, което се отделило от халдейците (персите), и измолило от царя на бунтурките да се засели в Занави. И се заселили в местност наречена Херки, за която плащали данък (на бунтурките)". … И след като Александър се върнал, с обсада успял да превземе Саркин и да прогони бунтурките.

Съществуват различни версии за обяснението на етнонима "бунтурки". Според Е. С. Такайшвили, автор на руския превод, бунтурки означава тюрки-копиеносци, М. Бросе, автор на първия превод на френски език, свързва думата "бун" с иранското и значение – основа, дъно и тълкува бунтурки като "местни турки (тюрки)". И. Абуладзе го тълкува като "уседнали турки (тюрки)" живеещи в градове. Нито едно от тези тълкувания не отговаря на истината.

Става дума за изопачена по-късна интерпрентация на израза "бунтурк". В грузинската азбука, буквата Ч - "б" е заета от арменското писмо, Վ където отговаря на "в" (вев). Също са правени сравнения между грузинския източник и "Историята" на М. Хоренаци, като е установено със сигурност, че неизвестният автор на грузинската хроника е използвал текста на М. Хоренаци сред своите първоизточници, като и вероятната датировка на грузинската хроника е по времето на управлението на Вахтанг Горгасал (ок. 440 – 502 г.). (76) Така може да се предположи че под "бунтурк" трябва да се има в предвид народ чието име е започвало с „в" и съотв. в арменския език "–к" е суфикс за мн.ч., или твърде вероятно това е изопачен запис на въндури – Внъндури, т.е. "внъндурк".

Неслучайно бунтурките владеят гр.Каспи, именно зад "Каспийските врати" по-късните сирийски източници поставят българите и пугурите. Саркин се е намирал в близост до Мцхета, при сливането на реките Арагви и Кура, а от долината на р.Арагви на север се достига до пролома на р.Терек и Дарял, Урбниси се е намирал в района на Шида-Картли (граничен район с Южна Осетия), на левия бряг на р.Кура на 10 км от Гори, днес е село, но в древността и ранното средновековие е бил важен административен и културен център, Одзрах или Одзрхос е бил град в областта Самцхе-Джавахетия, разположена на границата с Армения, а селища с името Занави има в областта Боржоми, и в Самцхе-Джавахетия.

Бунтурките се споменават и от Леонтий Мровели (XI в.) в „Живота на картлийските царе", част от грузинската историческа хроника „Картлис цховреба" в аналогичните митични събития свързани с Александър Македонски. Затова се предполага, че той е взел тези сведения от „Покръстването на Картли". Има и допълнителни сведения заети от „Шах-наме". Той пише за Кей-Кавус (у Мровели - Кекапус), митичния цар на Арияшаяна, в случая – на Персия, и искал да завладее Кавказ, но бил отблъснат от арменците и картлийците. По-късно внукът на Кей-Кавус (Кекапус), Сявуш Щасливия (Шиош) загинал в страната на турките (т.е. Туран – реално страната на турите и саките) и неговия потомък Кей-Хосров (Кайхосро) нападнал турките за да отмъсти за убийството на своя баща (Сявуш). Тогава турките били победени от войските на Кей-Хосров и избягали до земите на Картли, за да търсят спасение. Тогава картилийците им дали да се заселят на запад от Мцхета, в областта Саркин. Така живели в разбирателство с Картли много години. По-късно Навуходоносор прогонил евреите от Вавилон и те също се преселили в Картли, като им било разрешено да се заселят в съседство с турките в областта Занави, на р.Аргави. Впоследствие Спандиат, който бил внук на Шаош, се опитал да нападне турките в Кавказ, но в съвместен отпор, турки, картлийци и арменци го отблъснали. Следва разказа за Александър Македонски. По-различното е, че Мровели съобщава освен бунтурките и кипчаките като жители на земите по р.Кура, с които воювал Александър. После дошли и „племена халдейски" (т.е. хоните в „Покръстването на Картли") които се заселили между тях. После Александър се върнал и обсадил всички крепости. Бунтурките – жителите на Саркин успели да прокопаят скалите на север от града и така скала по скала направили проход по който се спасили зад Кавказ, като оставили безлюдния град на Александър. (77)

Тук има доста митологични събития, извадки от иранския епос, както и наслагване на съвременни за автора названия на народи (турки, кипчаки) на древни етноси. Но в случая е ясно, че под турки / бунтурки трябва да се разбират скитските или сарматските племена които се появяват на север от Кавказ. Паралелно с тях са

посочени и хоните, които са от „халдейски” (т.е. персийски, ирански) произход, живеещи съвместно с „бунтурките”, и също дошли в техните земи евреи. Всичко това показва недвусмислени паралели с данните от арменските източници за вънндур-булкар, за „българи и евреи в клисурите на Кавказ”, за „масаха-хона” които са активни участници в събитията и често нападат Армения, Грузия (Иверия, Картли) и Кавказка Албания (Алуанк) в първите векове от н.е. Въпреки митичността на изложените събития, названието «бунтурк» е ясно отражение на «вънндур» от «Историята» на Мовсес Хоренаци и заслужава внимание.

Л. Мровели съобщава и за хазарите като силен народ, който наложил властта си над Кавказ, при това преди времената на Александър Велики: „Хазарите завладели двата пътя (прохода) известни като „Морските врати” или Дарубанд (Дербенд) и Арагвските врати[59], които днес са Дарял. Те извършвали чести походи и отвеждали много хора в плен и никой не можел да им се противопостави. Тогава всички Таргамосиани (местните кавказките народи) се подчинили на хазарите и им плащали данък. Още в началото хазарският цар покорил Кавказ, и подчинил народите живеещи зад планината, както бе казано. Имал син на име Уобос, на който дал пленниците от Сомхетия и Картли. Дал му да управлява всички страни и части на Кавказ от р.Ломека (Терек) до западните предели на планината. Там се заселили Уобос, а потомците му започнали да се наричата овси, т.е. това е Овсетия (Осетия)…” Дзурдзук който бил от синовете на Кавказ, т.е. местен, се оттеглил в клисурата Дурдзукетия, и се подчинил на хазарския цар. … „Тогава хазарският цар дал на своя братовчед Лекан, всички земи от р.Ломека на изток до Дарубандското море (Касипийско море) и му дал пленниците от Рани и Мовакан. И се устроил Лекан в своята земя”… Неговите потомци са легите / леките или лезгинците.

Обикновено се смята че споменаването на хазарите е късен анахронизъм, тъй като в XI в. все още присъстват в Кавказкия регион[60], но аналогично хазари се споменават в първите векове от н.е. и в арменските източници, а приравняването им с предците на осетинците, подсказва че под хазари в случая се има предвид сармато-аланските племена залели Кавказ в това време.

Заключение

Традиционно, поради погрешната инерция, наследена от австро-унгарската и рускоезичната исторически школи, арменските извори избирателно се подценяват и игнорират от българските историци, като се обявяват, при това съвсем неоснователно за анахронични, т.е. недостоверни, неточни. Но се оказва, че те дават основната и най-съществена информация за времето на заселването на българите в Кавказ (I в. пр. н.е. - I в. от н.е.). Арменските извори се игнорират изцяло, особено от унгарската школа и се обявяват за анахронизъм. Така древните българи се превръщат в „древнотюркски етнос” появил се едва в V в. Учени като М. Артамонов и Л. Гумильов обявиха древните българи за „отюрченые угры”. Така се роди една напълно фалшифицирана, предубедена „теория”, подкрепяна единствено от псевдологични преположения и игнориране на „неудобните” извори! Например Питър Бендажамин Голдън, известен съвр. американски историк и тюрколог (от белоруски произход), занимаващ се с история на хазарите и евразийските номади, поддържа изцяло хуно-тюркската хипотеза за произхода на българите от “огурската племенна общност” и възгледите му съвпадат изцяло с тези на бълг. учини от «старата школа» от В. Златарски до В. Гюзелев и Ив. Божилов. (76) Но и на Запад и на Изток се гледа с подозрение, явно нежелание и пренебрежение, към всякакъв опит да се търсят нови решения на древнобългарския произход!

Както казва П. Голийски: „Няма никакво основание, да не се вярва на Мовсес Хоренаци, <u>въпреки изкуствените манипулации, които с ритници и насилие над изворовите данни</u>, се стремят да вкарат историята на българи, хазари и барсили, северно от Кавказ, в удобните тюркски или хунски рамки от 370 г., насетне”. (77) Още

[59] от р.Арагви, приток на р.Кура.
[60] за последен път хазарите се споменават в 1079 г., във връзка с пленяването на Олег Светославович от тях и предаването му на Византия.

преди три десетилетия, достатъчно красноречива по въпроса е покойната алтаистка, специалистка по монголските езици Цветана Тафраджийска: „Покрай тази азбучна истина се игнорират и редица други фактори с изключително важно значение. На първо място съобщението на известния арменски историк, живял през V в. сл. Хр., Мовсес Хоренаци, според който прабългарите и аланите са обитавали Кавказ още през II в. пр. Хр[61]. Или почти 500 – 600 години преди нахлуването на хуните в Европа. Известно е, че основното ядро на хуните в Европа, са били прадедите на тюрките. От тази гледна, спрямо прабългарите, точно термините хуни и тюрки са равнозначни. Да се признае твърдението на Мовсес Хоренаци за достоверно, би означавало да се отхвърли всякаква мисъл за хунския, т.е. тюркски произход на прабългарите. Ето защо тюрколозите, предимно езиковеди – или съвсем игнорират това съобщение, или в най-добрия случай го обявяват за анахронизъм.” (78)

Интересът към българите в унгарската наука се засилва значително след 1867 г. („Аусглайха“ или признаването на унгарците за съуправляваща нация в Австрийската империя и преименуването и на Австро-Унгария), и върви ръка за ръка с утвърждаването и развитието на унгарския национализъм. Този процес води до възникването и борбата на две антагонистични направление в унгарската наука: „туранското“ и „угро-финското“. Според представителите на първото, унгарският език е алтайски, родствен с чувашкия и древнотюркския, а според другото (което и побеждава в последствие) унгарският език принадлежи към угрофинското езиково семейство.

От 80-те год. на XIX в., започват ожесточени спорове, първоначално между Армин Вамбери, основоположник на тюркологията в Унгария, и угрофинистът Йожеф Буденц, после между тюркологът Бернат Мункачи и славистът Оскар Ашбот, а от началото на XX в. в дискусиите участва и младото поколение унгарски тюрколози и слависти, чиито най-видни представители са Золтан Гомбоц и Янош Мелих. В резултат от изследванията на унгарските езиковеди е „установен“ приблизителният брой на „прабългаризмите“ в унгарския език, начинът и времето, когато прабългарските и славянобългарските заемки са преминали в него. Разбира се става дума за чувашко-унгарските езикови и културни паралели, които автоматически се обявяват за прабългаро-унгарски! В своите трудове Золтан Гомбоц (Българо-тюрски езикови заемки. Хелзинки, 1912) и Янош Мелих (Унгария от епохата на завоюването на родината, Будапеща, 1925) надхвърлят езиковедските резултати и разкриват много етнографски, географски, исторически и културно-исторически взаимовръзки, които допринасят за „решаването“ на редица спорни въпроси на прабългарската и средновековната българска история. Специфика на българистичната научно-изследователска дейност в унгарската наука е, че от началото на 20-те год. на XX в. върху нея оказва силно влияние модната в Унгария „туранска“ идея за етническо родство на народите, чиято прародина е Централна Азия (турци, татари, българи, унгарци и др.). Възникването на интереса към прабългарите в унгарската археология също е свързано с пропагандирането на туранската идея. След края на I-та св. война, Унгария и България са в лагера на победените държави, поставени в международна изолация и сериозно осакатени териториално, в полза на своите съседи, явяващи се и общи врагове (Югославия и Румъния). Сразеният унгарски национализъм търси своите корени в „туранската“ идея, в хуните на Атила, и външнополитически партньор в лицето на България. Те пропагандират чрез туранската идея „маджаро-българското „хунско“ етническо родство“ като политически фактор за унгарско-българското приятелство. По аналогичен начин в България придобиват популярност сходните идеи на движението „Българска орда“ виждащо в хуните, могъщите предци на българите.

В унгарските исторически изследвания преобладава темата за прабългарите. Този факт е свързан също и с появата и развитието на византологията в Унгария, и невъзможността да се изследват маджаро-византийските взаимоотношения, без опознаването на прабългарите. Водещ учен в това направление е Дюла Моравчик, който проучва византийските източници и изучава запазените в тях тюркски езикови остатъци. През 1930 г. той публикува резултатите си, в своя труд „Към историята на оногурите“. Така с помощта на лингвистичната еквилибристика и избирателното

[61] ако се приема буквално историята за Вахаршак в описанието на Хоренаци.

игнориране на неудобните извори, „оногурите“ се превръщат в „унугундури“ или българи!

Прабългарският език и тюркските заемки в унгарския език, ранните връзки на унгарците с тюркските народи, а също и с печенезите и куманите са основни теми в научното творчество на основателя на съвременната унгарска тюркология Дюла Немет (Gyula Német). След II-та св. война, България и Унгария попадат под съветска окупация и са включени в социалистиечския свят. Съществуващата традиция в изследването на прабългаризмите в унгарския език продължава в лицето на Ищван Вашвари. Различни аспекти на прабългарската проблематика разглеждат унгарските археолози: ранни сведения за българите (Ищван Бона), ролята на българо-тюркските народи в Карпатския басейн, съдбата на панонските българи (Габор Векон, Дежьо Шимони), ранните връзки между „тюрко-българи“ и маджари (Петер Юхас). Тази тенденция продължава и днес. (79)

В заключение може да се каже, че въпреки някои свои приноси, влиянието на унгарската наука върху изучаването на древните българи е катастрофално и пагубно. То води до подчиняването на науката на националистически пристрастия, и създаването на напълно погрешен метод на работа и историческо моделиране!

Но натрупаната инерция е огромна. Това разбира се е обяснимо. Върху възникналата от нищото, след 1878 г., и прохождаща българска историческа наука в края на XIX и началото на XX в., респектът на австро-унгарската и руската наука (която защитава напълно сходни тези) е огромен, както и впрочем върху цялостното обществено развитие на младата българска държава. Така българската историческа наука и езикознание бяха притиснати от една страна, от „туранските идеи“ на Будапеща, а от друга – от панславистския диктат на Петербург и Москва. Така „тюрко-българите“ на Атила, изчезнаха бързо и безследно в измисленото „славянско море“.

Разбира се инерцията и догматиката в историческата наука, както и тежестта на „старите авторитети” е огромна. Но в българската историческа наука започна едно отрезвяване, преоценка на старите теории и поява на нова гледна точка, която обобщено предава с няколко изречения доц. Цветелин Степанов: „Българите по своето древно потекло и регион на формиране са индоевропейци, в частност индоиранци, от голямата индоевропейска общност, а тяхното пространство на формиране, доколкото науката може да достигне днес до някакви по-конкретни изводи, е грубо казано територията на запад от западна Монголия и източен Казахстан днес, респективно на север от реките Амударя и Сърдаря – онова пространство, което по традиция се нарича “границата между Централна и Средна Азия” в географската литература. Това най-общо казано е най-ранният район на оформяне на българите. Проблемът е, че в този район далеч преди появата на тюрките като разпознаваем етнос, респективно държавна формация, живеят твърде много на брой източноирански, съответно индоирански етноси и техните политически формации. И понеже българите се появяват на историческата сцена преди тюрките, логично е да се стигне до това заключение. (82)

Само ще допълня и уточня, че началното формиране на носителите на българския етноним става не в индоиранска, а в тохарската среда на Източен Туркестан, в най-източните разклонения на планината Тяншан.

Вместо епилог. Древните българи – кои са те ? (Кратка зарисовка на въпроса)

Българите се появявят в Кавказ, в периода I в. пр.н.е. – I в. от н. е. И те са съвсем ясно описани от Мовсес Хоренаци въз основа данните на Мараба Мцурински, като внъндур-болгар, частта от които се заселва в Армения при първите Аршакиди (Вонон, Аршак I, митичния и събирателен образ на Вахаршак или първите Аршакиди на арменския трон). Плиний ги отбелязва в Западен Кавказ като “сарматския народ на епагеритите”, а Птолемей – като “пагорити”.

Сирийските хронисти (Захарий Ритор, Михаил Сирийски) ги отбелязват като “пугури” и “бургари” (в сармато-алан. ез. tæ – суфикс за мн.ч., така че епагери/ти, пагори/ти = пугури, народа „пурк” в Арменскат география „Ашхарацуйц“, бурсарите – митичен народ в дигорските легенди). Даже в „Нартския епос”, наистина в едно много

рядко сказание от Южна Осетия, се съобщава за Болгар които принадлежал към нартския род Бората, и е бил един от синовете на Бурафарнег.[62] Вероятно българите са живели в някакъв съюз с двалите, тъй като управленческия род на българите е бил от двалите – рода Дуло (Dualtæ / Tualtæ).

Преселението на групата българи водени от Вънд в Карс (Горен Басеан) е било в началото на I в. и по всяка вероятност е свързано с началота на преселението на аланите в Централен Кавказ. Разбира се основната маса българи е продължавала да обитава Западен Кавказ и в следващите векове съвместно с барсилите, аланите и хазарите, често нападали Грузия и Армения.

После в V в. вече идват алтайскоезичните савири и носителите на кремационния обреда (носителите на етнонима кашаги, сългл. А. Пьянков)[63]. Така в динамика, през вековете, окончателно се формира прабългарската общност, като сармато(ирано)-алтайска симбиоза. Последнте алтайски наслагвания в българската общност, идват с аварите, първоначално за кратко време в Кубратова България, а после – на Балканите, когато българският кан Крум завоюва и присъединява към България, източната половина на Аварския каганат.

Откъде е пръвоналният изход на българите? Това е много сложен въпрос, тъй като единственото сведение за това се дава от Михаил Сирийски – те заедо с хазарите са дошли от дълбините на Азия, като преминали през клисурите на планината Имеон: “... В това време от Вътрешна Скития, дошли трима братя, водейки със себе си 30 000 скити. Те извървели за 65 дни, пътя от планинските клисури на Имеон. Пътували са през зимата, за да намерят вода по пътя си, и достигнали р. Таниос (Танаис / Дон) която излиза от ез. Меотида и се влива в Понтийското море. Когато те дошли до римските граници, единият от братята по име Булгариос[64], взел десет хиляди души, и се отделил от останалите свои братя. И той преминал р. Таниос и достигнал до р. Дунав, където помолил (император) Маврикий (582 – 602 г.) да му даде земя, където да живее като съюзник на римляните. И той му дал Горна и Долна Мизия и Дакия, процъвтяващи страни, които обаче, народът на аварите (ܐܒܪܝܣ: abarys) опустоши по времето на Анастасий[65], и те се заселили там като съюзници на византийците. Тези

---

[62] Изказвам своята голяма благодарност към проф. Алан Туаллагова, който ми предостави този материал и на г-на Инал Плиев, който го преведе от осетински на руски език.Вж. 127. Болгар, сын Бурафарнэга. „Нартовские сказания: Эпос осетинского народа”. Книга 5. Владикавказ, 2010 г., стр. 486-488.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/BOLGAR_SYN_BURAFERNEG_NARTY.pdf

[63] А. Пьянков смята че първоначалните носители на етнонима “касоги” са били алтайскоезична (др.тюрк.) общност от Централна Азия, която е мигрирала към Западен Кавказ и там е оставила кремационните погребения в границите на салтово-маяцката арх. култура. Една част от това население е мигрирало заедно с Аспарух на Балканите, друга се е установила по р. Северски Донец, а трета е останала в Прикубанието и се е асимилирала с местните абхазо-адигски племена. Вж. А. В. Пьянков. К вопросу об абазинском происхождении кремационных погребений III-XIII веков из Кубано-черноморского региона. (и статията) Касоги / касахи / кашаки письменных источников и археологические реалии Северо-Западного Кавказа.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Pjankov_Kremacii_III_V_v_Kuban.pdf

[64] (в сирийското писмо “серто”: ܒܘܠܓܐܪܝܘܣ: ܒ -b, ܘ - w[u/o], ܠ- l, ܓ - g [γ], ܐ- α, ܪ - r, ܝ - y, ܘ - w[u/o], ܣ - s)

[65] Бълг. учен-арменист П. Голийски доказа че този Анастасий за който споменава М. Сирийски, не е император Анастасий, а едноимен пълководец и стратег в диоцез Тракия по времето на имп. Маврикий. Това се потвърждава от факта, че аварите се появяват половин век след управлението на император Анастасий. В описаниато на бунта на Бахрам Чубин в Персия и помощта която император Маврикий предоставя на низвергнатия персийски шах Хосров II Парвис, М. Сирийски съобщава една много интерсна подробност: “[381] …След като минаха 10 месеца, в деветата година от управлението на Маврикиан, Хосров [II], синът на Хормизд, се възцари над персите, тъй като тези, които убиха баща му, поради голямата злоба която изпитвали към него, избрали неговия син и го направили свой владетел в 902 г., или по гръцкото летоброене 591 г. [386] Някакъв пълководец, който бил на изток, не признал властта на Хосров, пренебрегнал младия владетел, презрял го и въстанал тиранически. Хосров, като видял, че срещу него е въстанал Бахрам, подкрепен от голямата част на народа, поискал помощ от ромейския цар Маврикиан. Изпратил му тайно писмо, посредством командващия ромейските войски, които били в Ресафа... (Ресафа, сървр. Ал Ресафа, град в централна Сирия на южния бряг на Ефрат) Маврикиан изпратил на Хосров, Йоан, главнокомандващия тракийските войски, с 2000 човека... **и Анастасий, който предвождал 2000 арменци и българи..**.”. (83) У Григорий Бар Хебрей се срещат същите сведения, но числеността на войските и по-голяма, тракийската войска е била от 20 000 души, и също **арменците и българите** били 20 000: “И Маврикий изпартил Йоан, военоначалника на Тракия, с 20 000 души, и Анастасий, който командвал арменци и българи – също 20 000. И изпратил 40 таланта злато за покриване на тези разходи. Хосров (Kesru) получил всичко това, и тръгнал към своето царство”. (85) Епископ Йоан от

скити римляните нарекли българи (Bulgāryē)[66]. Двамата други братя, отишли в страната Аланска, която се наричала Барсалия (ܒܪ ܣܠܝܐ: br-salyē), и там имало градове построени от римляните, един от които бил Каспий (съвр. гр. Каспи в Грузия), наречен още и "Торайските врати" (ܬܪܥܝܐ: T`rāyē) (прохода Дарял). Българите и пугурите (ܦܘܓܘܪܝܐ)[67], били някога християни. Когато един друг народ постигнал господството си и наложил своята власт над тази страна, те се нарекли хазари, по името на старшия брат, което било Хазариг". (84)

Торайската врата и пътя през Дарйял

Много важен момент от съобщението на Михаил Сирийски е името на прохода "Торайските врати" и града Каспий, от който той започвал, а зад прохода живели пугурите в страна Барсилия. Не може да се постави на брега на Каспийско море, защото града построили римляните, по думите на автора. Тук е властвала Партия, наследена после от Сасанидски Иран, римските и византийските граници никога не са достигали до Каспийското крайбрежие. На "Картата на Касторий" или "Tabula Peutingeriana" сегмент XI (Месопотамия, Персида, Арабия) е отбелязан гр. Каспия (Caspea), на изток от Колхида, на р. Кирус (Cyrus). И той напълно съвпада със съвр. грузински град Каспи, намиращ се на река Кура. Районът на гр. Каспи, се намира в историческия район "Шида Картли", разположен непосредствено на югоизток от Южна Осетия. От Каспи, започва път, по долината на р. Кура, минава по източните склонове на Ломийския хребет и долината на р. Арагви, и достига до "Крестовой перевал" (Кръстовидния проход) и пролома на река Терек, откъдето се достига до земите на север от Кавказ. Този път е известен и в нашето време, като „Военно-Грузинская дорога", или „Грузински военен път". Това е много важно уточнение, защото показва че прохода "Торайски Врати" не е Дербент, както повърхностно се смята, а Дарял. Самото название "Торайски Врати" идва от името на историческата грузинска област Тори[68], сега известна като клисурата Боржоми. Древният път е тръгвал от Батуми през Боржомската клисура, (Торайските Врати) към гр. Каспи, и оттук по долината на р. Арагви, през Кръстовидния проход (Крестовой превал), към Дарял[69]. Страната Барсилия е била разположена в т. нар. Първа Сарматия, обхващала земите на съвр. Дагестан, от Дарял, който също се наричал "Каспийски Врати"[70], по името на гр. Каспи, до Каспийско море[71].

Никиу също споменава пълководец на име Анастасий по времето на императорите Маврикий и Ираклий. И така това преселение е не по-късно от 591 г., защото българите подчинени на Анастасий, взели участие във военната помощ за Хосров II. По-точно сведение за това преселение дава Бар Хебрей, който повтаря историята за преслението на тримата братя от Вътрешна Скития (която съобщава и М. Сирийски), но уточнява че това е станало в четвъртата година от управлението на Маврикий (586 г.) Така че в периода 586-590 г. тези българи, които станали съюзници на Византия, (за разлика от панонските българи, които в същото време опустошавали Илирик и Тракия), са заселили южно от Дунав. За това преселение, съобщава и византийският историк Йосиф Генезий (X в.): "българите произлизали от аварите и хазарите, а своето име получили от владетеля си Булгар, който се заселил с разрешението на ромеите около Доростол (съвр. гр. Силистра). (86)

66 ܒܘܠܓܪܝܐ : ܒ -b, ܘ - w[u/o], ܠ - l, ܓ - g, ܐ - ā, ܪ - r, ܝ - y, ܐ - ē.

67 ܦ - p, ܘ - w[u/o], ܓ - g [γ], ܘ - w[u/o], ܪ - r, ܝ - y, ܐ - ē

68 **Тори** (груз.**თორი**), е историческа област в Централна Грузия, сега част на Самцхе-Джавахетия, заедно с Джавахетия и Месхетия. Тя граничи на изток с Триалетия, на северозапад с Имеретия и на североизток с Шида Картли. Областта е обхващала основно земите, известни днес като планинската долина Боржоми. В средновековна Грузия, Тори е наследствено владение на рода Гамкрели (известни и като Торели). Името "Тори" се използва до XV век. Името произлиза от древното кавказко племе „**торети**".

69 Аланските, или Сарматските Врати – пролома на р. Терек.

70 В древността са известни три прохода с названието "Каспийски Врати". Единият се е намирал в Елбрус, до гр. Казвини в Северен Ирана вторият – в района на Дербент, а третия е Дарял. Тацит в I - II в. описва Дарял (Грузинският военен път), като "Каспийски път". И името му идва от гр. Каспий. А името на града произлиза от древния народ каспии които са живяли в региона от Даряла и планината Елбрус, до южния бряг на Каспийско море и долината на р.Кура. След скитското нашествие в VII в.пр.н.е., единството на каспийския народ е разкъсано и тези които останали в Източна Грузия, са били асимилирани от древните ибери (грузинци). От тях е останало само името на града Каспи, откъдето минавал маршрута през Кавказ.

71 вж.: "Tabula Peutingeriana" - http://www.tabula-peutingeriana.de/tp/tpx.html Segmentum XI и "Карта Грузии" – http://country.turmir.com/map_36.html и „Atlas of Ancient Classical Geography by Samuel Butler. 1907. – http://www.gutenberg.org/files/17124/17124-h/17124-h.htm

Сравнявайки информацията на Захарий Ритор с Михаил Сирийски се вижда, че “бургарите” на З. Ритор съвпадат с “пугурите” на М. Сирийски, и прохода “Каспийски Врати” на З. Ритор, напълно съвпада с “Торайските Врати” на М. Сирийски и гр. Каспий, откъдето той започва (Боржоми-Каспий-Дарял) и представлява част от древния път, пресичащ Кавказ. Именно зад този проход и на изток от него, е разположена страната Базгун / Барсилия[72].

Друг важен момент в съобщението на Михаил Сирийски е началото на българското преселение от планината Имеон[73]. В Арменската геограифя «Ашхарацуйц» се уточнява че планиата има формата на арменската буква «люн» Ļ, или това е планината Имаус описана от Птолемей, която представлява голям планински масив, образуван от съвр. планини Тяншан, Памир, Хиндукуш, Хисарския и Ферганския хребети, а сведенията на М. Сирийски показват че българите и хазарите са дошли от клисурите на тази планина. Но сравнявайки с арменските източници, е видно че първоналната поява на българите и хазарите в Кавказ, не е VI в., а доста по-рано.

Изследвайкия топографията на Централна Азия, по данните от китайските хроники и др. извори, достигам до извода, че първоначалното местожителство на хазарите и българите е бил Източен Тяншан, в района на Турфан-Урумчи-Хами, където по време на Империята Хан, се е намирала федерация от шест племена, носеща името на най-голямото Чеши (Cheshi) 車師, или също Гуши (Gushi) 姑师. То е обитавало около съвр. Турфан, а другите са били разположени в северно и източно направление, към Урумчи и Хами. Тези племена са: Чеши (Cheshi) 車師, Пулей (Pulei) 蒲類, Цеми (Qiemi) 且弥, Беилу (Beilu) 卑陸, Ичжи (Yizhi) 移支, Юли (Yuli) 郁里 / 郁立.

Планината "Имаус" или "Имеон"

“Хоу Хан-шу” съобщава интересни сведения за тях. За царство Пулей се казва, че населението е било от пастири, които основно развъждали добри породи коне, но също така камили, овце и др. домашни животни, а селското стопанство било по-слабо развито. Те били добри войни и изготвяли много добри лъкове.

За Ичжи, се казва, че също били много добри войни и основно се занимавали със скотовъдство.

Тази информация се повтаря и за другите племена. **Но всички те имали светли коси, т.е. били са европеиди.** (87) **Или тези племена са били тохари!**

В „Хоу Хан-шу” се съобщава, че “Пулей по-рано е било голямо царство [разположено до езерото Баркул], но когато „Западниия Край” бил завладян от Сюнну, царят на Пулей оскърбил Шанюя. Разгневният Шанюй нападнал Пулей, разгромил държавата и преселил част от населението „повече от 6000 души“ в място наречено Аву 阿惡[74], което се намирало в „десните“ или западните покрайнини на Сюнну. Затова то се нарича царства Аву. В южно направелние на разстояние 90 дни път на кон, се намира народа на Задно Чеши. Говорило се, че [някои] от бедните, нещастни хора, избягали (от Сюнну) в планинските клисури, където намерили спасение и създали царство [Пулей]”. (88)

Названието **Чеши** (Cheshi) 車師 е познато в няколко варианта от китайските източници: **Цзюйсу** (Jusou) 巨蒐 и **Цусу** (Qusou) 渠搜, които са най-древните[75], съотв.

---

[72] В кабардинския вариант на «Нартския епос» по средното течение на река Кубан, е била разположена областта «Барсово поле» - ехо от топонима Барсилия, която явно е продължавала и на запад от Дарял.

[73] произходът на името е свързан с древното доиндоевроп., пракавказко население на Ср. Азия. Напр. в кавк. ез., цезки ħimu, гинукски χemu, гунзипски ɣhemu, чиракски ɣhuma - голям камък. (напр. такова е и добълг. назв. на Стара планина, Хемус – субстратно до-индо-европ. кавказко име), в баск. mendi – планина, откъдето е попаднало в келт. ез., брет. menez, др.ирл. monid; уелиски (кимвърски) mynydd, корнуелски meneth – гора, латински mons – хълм, в др.кавказките ез., хатски munamuna – камъни, в каситски muna – камък, в етруски mun – надгробен камък, откъдето е и латин. monumentus – паметник.

[74] В еп. Хан се е произнасяло ǽājǽāk – Еяк, и се смята, че е транскрипция на кетското название на Енисей – Хук, но напълно възм. да става дума само за смислово значение “лош хълм” във връзка със съобщението за мястото на заточението на непокорното племе.

[75] в „Му Тянзи чжуан” (Пътешествието на Му Синът на Небето) и гл.”Югон” на “Шан-шу”

възстановката на древното произношение е “ga-sru”, “ga-şiew”, **Гуши** (Gushi) 姑師, възст. “kāssrij”, “kāhşjəj / kāhşəj” и основното **Чеши** (Cheshi) 車師, възст. “ka-srij”, “ka-ser” “ka-şjəj / kaşər” – или всички тези форми предават самоназванието на този народ: “касири”, “каси” (師 предава също чуждата сричка ser / šer, напр. перс. šēr - лъв), **или това са най-вероятните предци на хазарите**.

Птолемей във II в. съобщава за планината Касия (Източен Тяншан и неговите северни предпланиния, като разклонения на Имаус), и област Касия в Серика, а Плиний съобщава за народ каси / касири в най-източните части на Скития, което потвърждава правилността на възстановката.

От този корен произлиза и названието на града Куча разположен на запад от Турфан, и там са живели носителите на езика тохарски (б) и според писмените документи, се самонаричали kuśiññe, или kucaññe, а градът-държава Kuśi, или Kuca. Казано с други думи, иде реч за тохраската общност обитавала района на планината Тяншан (планината Касия на Птолемей), нейните северни и южни склонове, а самоназванието на този народ, Плиний и китайските източници са предали като **“каси”/ ”касири”.**

А кои са българите? В “Хан-шу” тяхното име се предава като **Пулу** (Pulu) 蒲陸, а в „Хоу Хан-шу” - **Пулей** (Pulei) 蒲類. Анализът на транскрипциите в тази епоха (Хан), според достъпните речници на видни съвр. лингвисти е: по Старостин, **Пулу**[76] (Pulu) 蒲陸 “pá-rəuk”, в предходните векове “pá-ruk”. По Аксел Шуслер, произношението е било в др.кит. “bâ-ruk”, еп. Източна Хан “ba-liuk”, и по Бъкстър - в др.кит. „baruk“, среднов. кит. „buljuwk“.

Втората форма **Пулей**[77] (Pulei) 蒲類 показва разлика само във втория знак, съотв.: “pá-rwəś” и по-старата форма “pá-rwəć” / “pá-ruts” (Старостин). По Шуслер произношението в др.кит. е “bâ-rus”, еп. Източна Хан “ba-luis”, а по Бъкстър – в др.кит. „baruts“, среднов. кит. „bulwijH“.

“Хоу Хан-шу” съобщава и за още е напълно сходно име на племе, съседно на Пулу / Пулей - **Беилу**[78] (Beilu) 卑陸. Анализът на йероглифния запис показва, че в епохата Хан, това съчетание се е произнасяло “pe-rəuk”, в по-древни времена “peruk” (Старостин), по Шуслер – в др.кит. “pe-ruk”, еп. Източна Хан “pie-liuk”, и по Бъкстър – в др. кит. „peruk“, среднов. кит. „pjieljuwk“.

Вижда се пълното съвпадение на Пулу / Пулей и Бейлу, което показва, че става дума за един и същ народ, чието назавние е производно на корена *park / bark (българи / пугури), и варианта *pars(š) / bars(š) (вероятно барсили ?). От този етноним, до наши дни се е съхранило названието на двете езера, около които е живял този народ – Баркул и Баграшкул (съвр. Бостен-ху до Карашар).

Даже се вижда, че спред възстановките по Шуслер, в епохата Хан тези етноними са звучали Балус, Балук, Пиелук, което напълно съвпада с корена на българското име *balk / balg, *bălk / bălg, *palk / pălg (балг / бълг / пълг)!

Етимологията на етнонима касири / хазари се уточнява от тох. (б) kutsi – бял, чист, свят, и трябва да се очаква наличие на форма kuśi, изхождайки от името на града и държавата, в тох. (а) kāsu[79] – красив, в тох. (б) kaswo – червен. В келтските ез., праформа *kassarā, в др.ирл. casar, уел. kesseir, корнуел. ceser – мълния (блясък). (89) В осет. ирон. kъadz, къас – щъркел (бяла птица ?), кховар. kasara, непал. kãso – бял, блестящ (за метал), кашмир., gāsh, gōsh – ярък, блестящ, пали kasiņa **–** бял, свят (в религиозен текст), пр.индоиран. *kasira – бял, чист. В езика на скитите *krau-kasi е означавало „бял, блестящ сняг” (по Плиний), което е същото kasi – бял, светъл. (90), (91), (92)

---

[76] **Пулу** (Pulu) 蒲陸. Първият знак 蒲, е със зн.: лоза, е производен на знака 甫, зн.: полезно растение, посев, в др.кит. и еп. Хан pá, съвр. ф-ма pú, fŭ. Вторият знак 陸, в др.кит. ruk, еп. Хан rəuk, съвр.ф-ма lù, зн.: страна, континент, хълм, възвишение.

[77] Във вторият по-стар вариант на предаване, разликата е само във втория знак 類, в др.кит. ruts, клас. ст.кит. rwəć, еп. Хан rwəś, съвр.ф-ма lèi, зн.: род, природа, вид, група, класа, сорт.

[78] **Беилу** (Beilu) 卑陸, първият знак 卑, в др.кит. и еп. Хан pe, среднов.кит. pje, съвр.ф-ма bēi, зн.: нищожество, подъл. Вторият знак 陸, в др.кит. ruk, еп. Хан rəuk, съвр.ф-ма lù, зн.: страна, континент, хълм, възвишения.

[79] Корен ***kas-** светъл, блестя, обяснява и българо-осетинското име **Косара**, в “Нартския епос” **Косар** е дъщерята на Слънцето, а у българите Косара е дъщерята на българския цар Самуил. Съотв. мъжките варианти на това име са също българо-осетинското име **Куцар / Куцыр**.

А името българи (барг / парк) **Бургар / Пугур**, може да се изведе от прото-индоевроп. *bherg – огън, блясък, в тох. (а) pūr, тох. (б) pūwar – огън, англ. bright, гот. bairhts, старо-горно. нем. berāht, др.индоарийски bhárga, санскрит prakāśa, дард. ез. pahār, pohar, *prabhā, кашмир. brazath, brazun, др.иран. bark / brak, перс. barraghē, пущун. breśhnā, белуджи brah – блясък, светъл, бял, светлина, огън, кюрд. biris – святкащ, тадж. barq – мълния, хотано-сакс. baljs – ярк пламък, горящ. Особено показателна е тохарската форма **"пълк"**. В тох. (а, б) pälk – огън, тох.(б) pälkamo – светъл, блестящ, pälkiye – огнено поле, или пустиня, pälśalñe, pilycalñe – горене, съотв. имаме **пургари** и **пълкгари** (в тох. gar, ghar, khar е с вероятното зн. човек, хора). И това „огнено" значение, отговаря на многократно споменаваните в китайските източници племена «чи ди» 赤狄 (огнените ди), които заедно с «беи ди» 白狄 са били европеидните народи (тохари) които са обезпокоявали китайските царства, в периодите «Пролети и Есени» и «Воюващите царства» със своите нападания.

Кога хазарите и българите са започнали своята миграция на запад към Средна Азия и Кавказ, е трудно да се каже, но най-вероятно, това е свързано с възхода и разширението на Сюнну, или в периода III – II в. пр.н.е., с упадъка на Пазирикската култура в Алтай, което е станало причина за движение на народи на югозапад, но също така е възможно техният изход, да е бли свързан с преселението на юечжите (арси) от Гансу около 165 г. пр.н.е. Юечжите (тохари)[80] са били техни югоизточни съседи, а усуните (асите, асианите, които са преките предци на осетинците, откъдето идва и съвр. название на осетинския народ) – са непосредствено източни съседи.

Също е интересно значенито на етнонима на другото съюзно племе Ичжи (Yizhi) 移支 древен вариант **Ицу** (Yìqú) 義渠, чието древно произн. е било ngajs-ga, или rajs-ga, rajh-ga, (със звук „ŋ" (ng) китайците предават нетипичeният за тях звук "r"), е и по-ранна форма на китайска транскрпиция на етнонима Арси. Така че е напълно логично и вероятно, те да се появят към I в. в полезрението на арменските и римските автори. По време на движението през «Степния коридор» и «Средноазиатското междуречие» тези първоначални тохари се иранизират и превръщат в сармати, които достигат до Кавказ, и до «границите на Армения» както съобщава М. Хоренаци!

В чувашкия ез., бълг. етноним се среща като лични имена – Пулкар (в волжко-бълг. надпис بلغارى), (93), също Пулькка, Пукар, Пукӑр. (94) А в осетински, вероятен техен аналог е осет. мъжко л. им. Булкъа. (95)

Тохарската връзка ни помага да разберем както значението на самия български етноним, така и значението на „вънндур" – другото название на българите, който се е превърнал в техен втори етноним!

Етногенезата на древните българи, е сложен и могоетапен процес, който изобщо не „съвпада" с наивните представи от XIX-XX в., за хуно-тюрките на Атила и очаква своето по-нататъчно изследване!

Използвана литература:

(1) Мовсес Хоренаци, История Армении. Издательство: Ер., «Айастан», 1990 г.,, кн. II, гл. 8. Уеб сайт: "Библиотека Вехи" - http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/index.html
(2) А. А. Саакян. Столица Мцурн и историограф Мараб Мцурнийский: Доклады № 2 – 2011 г., Академии наук Армении: http://elib.sci.am/index.php?In=2&cont=1&cnt=1&Exp=1&nm=112). В превод от арменски на бълг. ез. (по моя поръчка) от Ежени Сакъз (професионалне преводач, преподавател и спец. по арменски език и литература): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_SAAKJAN_MAR_ABAS_KATINA.pdf
(3) А .А. Саакян, цит.съч.
(4) П. Голийски. Армения и Иранския свят. С. 2013 г., стр. 94-101.
(5) Armenian Historical Sources: "Anonymous The Primary History of Armenia" (7th Century). © 1996 R. Bedrosian: http://rbedrosian.com/hsrces.html
(6) ВАРДАН ВЕЛИКИЙ. Всеобщая история, часть 1 http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext1.htm
(7) Мовсес Хоренаци. История Армении. Издательство: Ер., «Айастан», 1990 г., кн.2, гл.6.
(8) ИОВАННЕС ДРАСХАНАКЕРТЦИ. История Армении, гл. 1. Уеб-сайт: "Восточная литература" - http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/D.phtml
(9) Moïse de Khorène. L'Histoire de la Grande-Arménie. Paris, 1836, стр. 71 ftp://ftp.bnf.fr/560/N5607106_PDF_1_-1DM.pdf

[80] Yuezhi 月氏, древня форма Rúzhī 月氏 являеться китайская транскрпиция этнонима "арсы" или "âрши/ˋᵃрши") – тохары. А самое значения этнонима - в тох. (а) ārki, ārśi, тох. (б) ark, arkwi – белый, светлый, пратох. ф-ма *ārkw(ä)i – белый, в тох.(б) ruk – блестящий, или арсы – белые, блестащие, такое-то значение и касы, касары, кусане, кучане!

(10) Н. ГОЛБ, О. ПРИТЦАК. О. Хазарско-еврейские документы X века., част 2: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Golb_Pricak_Chazarskie_dokumnjy.pdf
(11) Наталия Тер-Григорян-Демьянюк. Полководческая деятельность армянского царя Арташеса I-ого. Уеб сайт - http://www.iatp.am/culture/library/Artashes.pdf
(12) В. Абаза. Исторя Армении. С-П. 1888 г., стр.35
(13) Я. А. Яралиев. Этносостав Кавказской Албании. ЛЕЗГИНСКИЙ ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОРТАЛ - http://lezgiweb.ucoz.ru/publ/26-1-0-11
(14) Arnaud Fournet. The Kassite Language In a Comparative Perspective with Hurrian and Urartean. The Macro-Comparative Journal Vol. 2 No. 1: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Fournet_Kassite.pdf
(15) Подбрани извори за Българската история. С. 2002 г., (Тангра-Танкара), том-1, стр. 25-26
(16) Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т. I. Грузия с древнейших времен до IV в. н. э. / Ин-т ист., археолог. и этнографии; Ред. Г. А. Меликишвили, О. Д. Лордкипанидзе. Тбилиси. АН ГССР. 1989 г., стр. 198-201.: http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000039/
(17) П. Голийски. Българите в Кавказ и Армения II – X в. С. 2006 г., (Тангра-Танакра), стр.209-210
(18) Jacques Jean Marie de Morgan. Mission scientifique au Caucase; études archéologiques & historiques (Volume 1-2). Paris, E. Leroux. 1889.: https://archive.org/details/missionscientif00morggoog , вж. том 2, стр.166.
(19) Давид Багратиони. История Грузии. Тбилиси. 1971г., Период второй. О царях. [Отделение I. О царях Парнаозианского поколения] § 40): Уеб-сайт: „СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ВОСТОКА И ЗАПАДА"- http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Bagrationi/frametext1.htm
(20) ЛЕОНТИ МРОВЕЛИ. Картлис цховреба. Жизнь картлийских царей. М. Наука. 1979: Уеб-сайт „Вострит": http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/M.phtml?id=2053
(21) Бернард С. БАХРАХ. ИСТОРИЯ АЛАН НА ЗАПАДЕ. Перевод с английского М. Черчесовой. Уеб-сайт: „Дарьял" – Библиотека. - http://biblio.darial-online.ru/text/Bahrah/index_rus.shtml
(22) А. А. Туаллагов. Закавказкий поход алан 35 г. н.э. Вестник СОГУ №4,2008 г. стр.105-110.: http://coins.ucoz.ru/load/7-1-0-61
(23) А. А. Туаллагов, цит.съч.
(24) Н. Лысенко. Этногенез и военная история иранских кочевников Евразии в период II до н.э.- II в. Автореферат диссертации на соискании ученой степени доктора исторических наук. Северо-Осетинский государственной университет имени Коста Хетагурова. Владикавказ. 2007 г., стр. 43-47: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Lyisenko_Etn_Iranskih_kotchevnrkov.pdf
(25) Michael Witzel, "Linguistic Evidence for Cultural Exchange in Prehistoric Western Central Asia," Sino-Platonic Papers, 129 (December, 2003: http://www.sino-platonic.org/complete/spp129_prehistoric_central_asia_linguistics.pdf и на бълг. ез.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/M_Vitzel_BMAC.pdf
(26) А. А. Туаллагов. Сарматы и Аланы в IV в.до н.э. - I в.н.э. Владикавказ. 2001 г. , стр. 263.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Tullagov_Sarmati_Alani.pdf
(27) СЕКСТ ЮЛИЙ ФРОНТИН. СТРАТЕГЕМЫ. Превод. А. А. Новиков., гл. 2: http://www.galactic.org.ua/strateg/a-ctrat-0.htm
(28) Публий Тацит. Анналы, Малые произведения, История. М. 2003 г., стр. 341
(29) Известия древних писателей о Кавказе. СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ОПИСАНИЯ МЕСТНОСТЕЙ И ПЛЕМЕН КАВКАЗА. ТИФЛИС, 1884., част 1: http://apsnyteka.narod2.ru/k/izvestiya_drevnih_pisatelei_o_kavkaze_otdel_1/index.html
(30) Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т.I. Грузия с древнейших времен до IV в. н. э. / Ин-т ист., археолог. и этнографии; [Ред. Г. А. Меликишвили, О. Д. Лордкипанидзе]. Тбилиси. АН ГССР. 1989 г., , стр. 202: http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000039/
(31) проф. Ат. Стаматов, TEMPORA INCOGNITA НА РАННАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ. Издателство: МГУ "Св. Иван Рилски" С.1997 г., гл. 2: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Stamatov_Tempora_incognita_BG_istorija.pdf
(32) Камила Тревер. Очерки истории культуры Древней Армении II в до н.э – IV в н.э. М-Л. 1953 г., стр. 213: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/K_Trever_Ocherki_kult_Dr_Armenii.pdf
(33) Studies in the History and Language of the Sarmatians. J. Harmatta (Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta antique et archaeologica Tomus XIII. Szeged 1970) http://www.kroraina.com/sarm/jh/index.html and a Bulgarian translation: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/J_Harmata_Sarmati.pdf
(34) Мовсес Хоренаци. История Армении. Издательство: Ер., «Айастан», 1990 г., кн.2, гл. 4, 9. Уеб сайт: "Библиотека Вехи" - http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/index.html
(35) Рафаэл Матевосян, доктор исторических наук, сотрудник Института истории НАН РА, заместитель председателя Союза армянских дворян. К вопросу о происхождении Багратидов: http://arm-iro.com/download/bagratuni.doc и http://diaspora-world.info/index.php?option=com_content&view=article&id=2932%3A2011-07-04-11-07-44&catid=17%3Adostarmenia&Itemid=27&lang=ru
(36) проф. Ат. Стаматов, TEMPORA INCOGNITA НА РАННАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ. Издателство: МГУ "Св. Иван Рилски" С.1997 г., гл. 5: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Stamatov_Tempora_incognita_BG_istorija.pdf
(37) Ю.С.ГАГЛОЙТИ. АЛАНИКА. електр. сп. "Дарьял" 1-4'99, 1-3' 2000), Армянские писатели.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/JU_GAGLOJTI_ALANIKA.pdf
(38) В. А. Кузнецов. Очерки истории алан. Владикавказ "ИР" 1992 г., гл. Первые веки на Кавказе.: http://iratta.com/index.php
(39) А. Туаллагов. Сарматы и Аланы в IV в.до н.э. - I в.н.э. Владикавказ. 2001 г. , стр. 267: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Tullagov_Sarmati_Alani.pdf
(40) Български етимологичен речник том 6 : ПУСКАМ - СЛОВАР, изд. на БАН, С. 2002, стр. 337

(41) В. И. Абаев. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Том II. L-R. Издательство Академии наук СССР, Ленинград, 1973 г., стр. 403: http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm
(42) Ю. Гаглойти, цит.съч., част-1, бел. 27-28
(43) PLINY'S NATURAL HISTORY. Translated by H. Rackham (vols. 1-5, 9) and W.H.S. Jones (vols. 6-8) and D.E. Eichholz (vol. 10) From the 10 volume edition published by Harvard University Press, Massachusetts and William Heinemann, London; 1949-54. http://www.masseiana.org/pliny.htm
(44) ВАРДАН ВЕЛИКИЙ. Всеобщая история, часть 1 http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext1.htm
(45) П. Голийски. Българите в Кавказ…, цит.съч., стр. 80
(46) Птолемей, Книга-3, Европейска Сарматия: http://kazantip.rork.ru/biblio/ptolemeus.htm
(47) В. Ф. Бутба. Труды. Академия наук Абхазии Абхазский институт гуманитарных исследований им. Д .И . Гулиа. Сухум. 2005 г. ,стр. 80: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Butba_Trudy.pdf и http://apsnyteka.org/file/Butba_Trudy.pdf
(48) Ю. Гаглойти, цит. съч.
(49) Т. Габуев. РАННЯЯ ИСТОРИЯ АЛАН (по данным письменных источников) Владикавказ: Иристон, 1999 г., стр.46-47: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Gabuev-Rannaja_istorija_alan.pdf
(50) П. Голийски. Армения и Иранският свят. С. 2013 г. (изд. Тангра-Танакра), стр.113
(51) Ю. Джафаров. Гунны и Азербайджан. Баку. 1993 г., стр. 13-14: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Ju_Dzafarov_Gunny_i_Azerbajdzhan-0.pdf
(52) Jacques Issaverdenz. Histoire de l'Arménie, Venise, 1888., стр. 68.: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k65165149
(53) П. Голийски. Българите в Кавказ и Армения..., стр. 79-81, 88
(54) Jacques de Morgan, Histoire du peuple arménien depuis les temps les plus reculés de ses annales jusqu'à nos jours, NANCY-PARIS-STRASBOURG. 1919., стр.54.: ftp://ftp.bnf.fr/569/N5698244_PDF_1_-1DM.pdf
(55) В. Абаев. Словарь…том-3, стр. 104
(56) Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line - http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/index.html
(57) Чăваш арçын ячĕсем. (Чувашки мъжки имена): http://cv.wikipedia.org/
(58) З. Гаглойти. Осетинские фамилии и личные имена. Цхинвал. 2007 г. , стр. 99: http://iratta.com/2007/12/09/soderzhanie.html и http://www.twirpx.com/file/962005/
(69) Raphaël Isarlov. Histoire de Géorgie, Paris, 1900, стр. 14: ftp://ftp.bnf.fr/560/N5607298_PDF_1_-1DM.pdf
(60) П. Голийски. Армения и …., цит.съч., стр. 331-332
(61) В. Б. Ковалевская. Кавказ и аланы. Века и народы. Москва. изд. "Наука". 1984., стр.95-96: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Kovalevskaya_Kavkaz_i_Alan.pdf
(62) Н. Пиголевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М. 1941 г.,стр. 37-38: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/N_Pigulevskaya_siriiskie_istochniki_po_istorii_narodov_sssr.djvu
(63) П. Голийски. Българите в Кавказ…, цит. съч., стр. 313
(64) Мовсес Хоренаци, цит.съч., кн. 3, гл. 40
(65) П. Голийски. Българите в Кавказ…, цит.съч., стр. 63-64
(66) Петър Голийски. Индоевропейската теория за произхода на древните българи – 20 години по-късно. Сборник "Българското начало. Поглед от 2012 г.". С. 2013 г. (изд. Тангра-Танакра), стр. 35) Виж руският превод на «История на Халифите» на Гевонд, гл. 2, бел под лин. 227 (превод К. Патканян) Текст воспроизведен по изданию: История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII века. С-Пб. 1862: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Gewond/frametext2.htm
(67) Подбрани извори… том-1, стр. 21
(68) Б. Н. Заходер. Каспийский свод сведении о Восточной Европе. Том-2. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, руси, славяне. М. 1967 г.,стр.58: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Zakhoder_02_1967.djvu
(69) П. Голийски. Българите в Кавказ…, стр. 49
(70) П. Голийски. Кой е народът „Влъндур" у Мовсес Хоренаци. Сп."Авитохол" бр.26, 2004 г., стр.39-42: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/P_Golijski_Vnandur_BG.pdf
(71) П. Голийски. Българите в Кавказ…, стр. 45-46
(72) А. Малявкин. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск.1989 г., стр.257: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Maliavkin_Tanskiye_xroniki.pdf
(73) Т. Габуев. РАННЯЯ ИСТОРИЯ АЛАН (по данным письменных источников) Владикавказ: Иристон, 1999 г. , стр. 94-97: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Gabuev-Rannaja_istorija_alan.pdf
(74) S. Starostin.Altaic etymology. Copyright 1998-2003.: www.starling.rinet.ru
(75) D. Adams. A dictionary of Tocharian B.: http://ieed.ullet.net/ (76) ОБРАЩЕНИЕ ГРУЗИИ. Перевод с древнегрузинского Е. С. ТАКАЙШВИЛИ. ПАМЯТНИКИ ГРУЗИНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ VII. ТБИЛИСИ. 1989 г., предисловие: http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000032/
(77) Леонти Мровели. Жизнь КАРТЛИЙСКИХ ЦАРЕЙ. Извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г. В. Цулая. М. 1979 г., стр.27-28.
(78) Peter B. Golden. Nomads of the western Eurasian steppes: Oγurs, Onoγurs and Khazars. Сборник статии PETER B. GOLDEN. Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes. ed. Cătălin Hriban, Bucureşti – Brăila. 2011., стр. 135-163
(79) П. Голийски. Българите в Кавказ и Армения..., стр. 89
(80) Цв.Тафраджийска. Ориенталистика и прабългаристика. (Статия опобликована в „Проблеми на културата", 1982, бр. 3): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Cv_Tafradzijska.pdf
(81) Пенка Пейковска. Българистиката в Унгария. – журнал Българистика / Bulgarica, 2003, № 6, 63-76.

(82) „Историкът Цветелин Степанов за "келтския произход на българите": Не можем да напишем история веднъж завинаги" (интервю на доц. Степанов в електр. изд. Дневник, 16 .01. 2014 г.): http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2014/01/16/2221471_istorikut_cvetelin_stepanov_za_keltskiia_proizhod_na/
(83) МИХАИЛ СИРИЕЦ. ХРОНИКА. (пер. Р. А. Гусейнова) Текст приводится по изданию: Сирийские источники XII-XIII вв об Азербайджане. Баку. 1960 г.: http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Mychel_Syr/frameotryv1.htm
(84) Подбарни извори по българска история, том-1, стр. 24
(85) Bar Hebraeus. Chronography. Translated from Syriac by E. A. Wallis Budge, London, 1932, IX. The Second Kingdom of the Greeks: http://rbedrosian.com/BH/BH.html
(86) В. Гюзелев, И. Божилов. История на Средновековна България VII - XIV в., т. 1, С. 1999 г., стр. 60 : http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Vasil_Gyuzelev_Ivan_Bozhilov_Istoriya_na_sredno_BG_1.pdf
(87) "The Western Regions according to the Hou Han Shu", a new translation with extensive annotations by John Hill. The Hou Han Shu, the official history of the Latter or Eastern Han Dynasty, 25-220 CE, was compiled in the fifth century by Fan Ye but is based on earlier records. (Last upated 8/7/2003): http://depts.washington.edu/silkroad/texts/hhshu/hou_han_shu.html
(88) "The Western Regions ...., цит. съч.
(89) - An etymological lexicon of Proto-Celtic [Matasovic] : http://www.indo-european.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden
(90) – К.Т.Витчак. СКИФСКИЙ ЯЗЫК: ОПЫТ ОПИСАНИЯ. Сп. "ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ" № 5 1992 - http://ameshavkin.narod.ru/litved/grammar/ling/scythai.htm
(91) A dictionary of Tocharian B. - D. Adams.: http://ieed.ullet.net/
(92) Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line - http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/index.html
(93| М. П. Петров. О происхождении чуваш. Доклад, читанный 26 Февраля 1925 г. на заседании II Сессии Облисполкома V Созыва и 15 марта т. г. на заседании Общества изучения Местного Края Чувашкой Авт. Облаетей. Чувашское Государственное Изд. ЧЕБОКСАРЫ. 1925 г., стр. 19: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/pyetrov_o_proiskhozhdyenii_chuvash.pdf
(94) Чăваш арçын ячĕсем. Википедири материал: http://cv.wikipedia.org/
(95) З.Д. Гаглойти. Осетинские фамилии и личные имена. Цхинвал: Южная Алания, 2007., стр. 91.: http://iratta.com/2007/12/09/soderzhanie.html